

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN
GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND (V.G.N.)

UIT DE INHOUD:

- POSTACADEMICA
Samenvatting van de
P.A.-colleges 1968-1971

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

13e JAARGANG – APRIL – 4 – 1972

VERENIGING VAN GESCHIEDENISLERAREN IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

C. M. H. BOSCH, *voorzitter*, Borskilaan 7, Bloemendaal, tel. 023-261723
A.L. VERHOOG, *vice-voorzitter*, *Mavo-commissie*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C. L. A. DANIELS, *1e secretaris*, Apollopantsoen 23, Zaandam, tel. 02980-65602.
DRS. H. ULRICH, *2e secretaris*, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 01710-44780.
DRS. B. VAN LINGEN, *penningmeester*, Pieperslaan 14, Ellecom (Gld), tel. 08330-5351.
postrekening 128701 t.n.v. de penningmeester van de V.G.N. te Ellecom (Gld.).
L.W. BOOGERT, *comm.Ped.Acad.*, Wielengahof 21, Delft, tel. 01730-44029.
DRS. B. DORSMAN, *P.A.-comm.*, Helena Rietbergstraat 19, Gouda, 01820-16725.
G. J. ERDTSIECK, Cath. van Renneslaan 29, Almelo, tel. 05490-17652.
H. DE RUYTER, *red. Kleio*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.
J. G. TOEBES, *Didactiekcomm.*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 08800-30383.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443. Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies ingaande 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,-

b. docenten mavo

f 30,-

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,-

f 25,-

Aspirantleden:

f 50,-

Echtparen:

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

J. G. TOEBES, *voorzitter*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 08800-30383.
MEJ. C.C.A. BRIET, *secretaresse*, Beethovenstraat 11, Amsterdam
A. C. E. JANSE, *penningmeester*, Oranjelaan 13, Castricum, tel. 02518-53548, postrekening 1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.

J. BROUWER, Elst (Gld).

A. P. DIJKSTRA, Meppel.

P. H. F. GIELES, 's-Hertogenbosch.

C. J. LEIJH, 's-Gravenhage.

DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING / PEDAGOGISCHE AKADEMIES

De gegevens over deze commissies staan vermeld op de 3e pagina van het kft van dit nummer.

OVERIGE COMMISSIES

Voor inlichtingen met betrekking tot de overige V.G.N. commissies kan men zich wenden tot de 2e secretaris van de V.G.N., wiens adres hierboven vermeld staat.

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland, verschijnt tienmaal per jaar.
Redactie: H. DE RUYTER, *voorzitter*, Koningin Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657;
MEJ. DRS. G. K. H. SCHURING, *secretaresse*, Lange Nieuwstraat 8, Utrecht, tel. 030-318095, DRS. B. VAN LINGEN, Ellecom (Gld.); DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven; C.S. RUTSEN, Mijdrecht;
DRS. L.M.G.P. SMEETS, Doorn; DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.
Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 25,- per kalenderjaar.
Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.
Abonnementen opgeven aan: Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.

INHOUD

		pag.
	<i>Voorwoord</i>	Drs. B. Dorsman 139
I	<i>Prehistorie</i>	141
	De godsdienst van de praehistorie	Prof. Dr. Th.P. van Baaren 142
II	<i>Oudheid</i>	143
	Antieke godsdiensten	Prof. Dr. Th.P. van Baaren 144
	Oude en nieuwe problemen op het gebied van de Griekse staatsleer	Prof. Dr. G.J.D. Aalders 145
III	<i>Middeleeuwen</i>	151
	Ridderschap en Ridderidealen	Jkvr. Dr. J.M. van Winter 152
	De wording van de moderne souvereine staat	Prof. Dr. J.W.N. Hugenholtz 154
IV	<i>Nieuwe Geschiedenis</i>	157
	De beginnende Reformatie als progressieve en als conservatieve factor in de maatschappij van de 16e eeuw	Prof. Dr. C. Augustijn 158
	Het Anabaptisme der 16e eeuw in hedendaagse visie	Dr. A.F. Mellink 161
	De Jezuïten en de Chinese traditie (ca. 1580—1660)	Prof. Dr. E. Zürcher 163
	Erasmus als exponent van het bijbelse humanisme	Prof. Dr. C. Augustijn 168
	Oldenbarnevelt	Prof. Dr. A.Th. van Deursen 171
V	<i>Nieuwste Geschiedenis</i>	175
	Algemeen	176
	Het Moderne Imperialisme	Drs. J.G. Hegeman 176
	Geschiedenis en Geschiedschrijving van de Koude Oorlog	Dr. G. Harmsen 182
	<i>Europa in landen</i>	194
	De nieuwe geschiedenis van Engeland in onze leerboeken en lessen	Dr. D.J. Roorda 194
	De Spaanse Burgeroorlog	Prof. Dr. A.Th. van Deursen 197
	<i>Nederland</i>	200
	Achtergronden en tendenties van het buitenlands beleid van Nederland	Prof. Dr. J.C. Boogman 200
	Liberale groepsvorming in de tweede helft der 19e eeuw	Drs. G. Taal 205
	Troelstra en het socialisme in Nederland tot 1900	Dr. A.F. Mellink 210
	Nederland 1929—1939	Prof. Dr. I. Schöffer 212

		pag.
	Verhouding tussen België en Nederland in de periode 1900—1940	Dr. J. Verseput 216
	<i>Amerika</i>	218
	Economische ontwikkeling van de Verenigde Staten in de 20e eeuw	Prof. Dr. I.J. Brugmans 218
	<i>Azië</i>	222
	Chinese emigratie in Zuidoost-Azië	Drs. J.D. Thijs 222
	Het Communisme in Azië	Drs. J.D. Thijs 226
	Rood-China	Dr. F.G. van der Poll 230
	Achtergronden van de Indonesische revolutie	Prof. Dr. I.J. Brugmans 234
VI	<i>Diversen</i>	237
	Identiteit tussen Geschiedkennis en historisch proces	Dr. E.E.G. Vermeulen 237
	De omslag-theorie van Jan Romein, Beschouwing n.a.v. het posthume werk "Op het breukvlak van twee eeuwen"	Prof. Dr. I. Schöffer 239
	Syllabus bij de inleiding over historische demografie	Drs. A.M. van der Woude 241
	De actualiteit van de Romantiek in de huidige beeldende kunst	Prof. Dr. H.L.C. Jaffé 249

VOORWOORD

Het is de commissie voor postacademiale vorming der V.G.N. bekend, dat het eerste deel van de samenvattingen van de postacademiale colleges 1962–1967 met enthousiasme door de leden ontvangen is en dat de wens bestond ook in de toekomst de samenvattingen te bundelen.

Het stemt de nieuwe commissie dan ook tot vreugde dat zij in dit Kleionummer de leden van de V.G.N. de samenvattingen c.q. voordrachten gehouden in de jaren 1967–1971 kan aanbieden. De commissie hoopt dat "Postacademica II" met niet minder geestdrift door de leden ontvangen zal worden.

Het ligt in de bedoeling (en zij meent hierbij tegemoet te komen aan de wens van de leden) in de toekomst tot een jaarlijkse publikatie der samenvattingen van de colleges over te gaan.

De commissie wil hierbij haar dank uitspreken aan de sprekers voor de bereidwilligheid hun voordracht af te staan voor publicatie. In het bijzonder geldt onze dank Drs. R.H. Cools zonder wiens steun dit Kleionummer niet zo spoedig verschenen zou zijn. Alleen zij die betrokken zijn bij de samenstelling van dit nummer weten hoeveel tijd en moeite dit vergt.

Drs. B. Dorsman
Voorzitter commissie P.A.V.

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

VOL. 100, PART 1, 1970

CONTENTS

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

VOL. 100, PART 1, 1970

CONTENTS

I PREHISTORIE

DE GODSDIENST VAN DE PRAEHISTORIE
prof.dr. Th.P. van Baaren

De godsdienst van de praehistorie is een onderwerp waarover zeer weinig met enige zekerheid bekend is. Terwijl we van de materiële cultuur van de praehistorie aardig wat weten, blijft onze kennis van de geestelijke cultuur gering en onzeker. Hoewel wij er enerzijds wel zeker van kunnen zijn, dat de praehistorie mensen, in elk geval homo sapiens, en waarschijnlijk ook de Neanderthaler, godsdienst kenden, zijn onze bronnen van dien aard, dat slechts zeer weinig van de beschikbare gegevens met enige zekerheid kan worden geïnterpreteerd. Dit tekort hebben vele onderzoekers willen aanvullen door gebruik te maken van materiaal genomen uit de meer recente primitieve volken. Deze methode heeft aanleiding gegeven tot vele onhoudbare interpretaties. De genoemde methode gecombineerd met de neiging om zoveel mogelijk onbegrepen of onduidelijke zaken religieus te interpreteren, gekoppeld aan een behoefte aan romantisering, heeft geleid tot een beeld van de praehistorische godsdienst dat vrijwel uitsluitend op moderne fantasie berust. Het is de grote verdienste van A.Leroi-Gourhan dit beeld te hebben afgebroken. In de huidige situatie ten aanzien van de religie der praehistorie is minder weten een vooruitgang.

Daarnaast heeft de genoemde onderzoeker door gebruik te maken van nieuwe methoden — waaronder statistische — feiten aan het licht gebracht die ons in staat stellen op meer bescheiden wijze toch tot enige kennis van dit onderwerp te komen.

Ter aanvulling van de korte voorbeelden gegeven in het eerste college was het tweede college gewijd aan een gedetailleerde bespreking van één probleem en één opgraving: het Drachenloch in Zwitserland opgegraven door E. Bächler omstreeks 1920. De kritische bespreking van de, naar de opgravers meenden, hier gevonden berenoffers trachtte aan te tonen, dat de aan deze vondsten gegeven interpretaties en de op grond ervan opgebouwde theorieën geheel en al in de lucht hangen. De vondsten, voorzover met enige zekerheid bekend, kunnen evengoed of beter op andere wijze verklaard worden en het is onwaarschijnlijk, dat er mensenhanden bij in het spel zijn geweest, laat staan dat we mogen spreken van rituelen.

Literatuur:

A. Leroi-Gourhan, *Les religions de la préhistoire*, Paris 1964.

ANTIEKE GODSDIENSTEN

door Prof.Dr. Th.P. van Baren

Iedere wetenschap groeit op drie manieren: door de ontdekking van nieuw materiaal, door de toepassing van nieuwe methoden en door hernieuwde theoretische doordenking. Ten aanzien van de antieke en door hernieuwde theoretische doordenking. Ten aanzien van de antieke en oudoosterse godsdiensten is nieuw en belangrijk materiaal vrijwel uitsluitend nog te verwachten voor de vroege tijden of voor de laatantieke tijd.

Als nieuwe technieken zijn o.a. te noemen de ontwikkeling van het archeologisch onderzoek onder water en de moderne methoden voor ouderdomsbepaling. Ten aanzien van de derde factor hebben zich grote omwentelingen voltrokken die samenhangen met de ontwikkeling van de godsdienstwetenschap in de laatste 25 jaar. Het theoretisch kader van dit vak heeft zich volkomen vernieuwd, maar geantiqueerde theorieën als animisme, dynamisme (mana-voorstellingen), kortzichtige evolutievoorstellingen enz. worden door orientalist en classici vaak nog aanvaard als inzicht gevende in de antieke godsdiensten, terwijl deze zelfde verklarende theorieën door de meerderheid der godsdiensthistorici terecht verworpen zijn.

De fenomenologie van de godsdienst (vergelijkende godsdienstwetenschap) is voornamelijk gebaseerd op onze kennis der primitieve godsdiensten. Onze kennis daarvan is de laatste 25 jaar revolutionair veranderd. Onze kennis van de oude godsdiensten is altijd zeer onvolledig en ter aanvulling en verklaring wordt gebruik gemaakt van analogieën die in de regel aan de primitieve religies ontleend worden. Elke fout in de beschouwingswijze van deze godsdiensten leidt dus tot fouten in onze visie op de oude religies. Het is de bedoeling van deze twee colleges aan de hand van enkele uitgekozen voorbeelden aan te tonen, dat nieuwe theoretische bezinning aantoont, dat een aantal zgn. gevestigde resultaten alleen maar schijnkennis zijn en alle reële grond ontberen.

Deze these zal gedemonstreerd worden aan:

1. De Griekse god Hermes. Volgens Nilsson, die de theorie van het dynamisme op deze god toepast, is Hermes oorspronkelijk de macht van de steenhoop. In het college zal worden aangetoond, dat het dynamisme zoals dit in de handboeken der vergelijkende godsdienstwetenschap wordt beschreven nooit bestaan heeft en er dus ook geen reden is om de god Hermes langs die weg te verklaren. Een nadere beschouwing van deze god maakt duidelijk, hoe onwaarschijnlijk deze voorstelling is, die in totale tegenspraak staat tot alles wat wij van de god Hermes uit Griekenland weten.
2. Aan de hand van de zgn. 'Augenblicksgötter' in Rome zal worden aangetoond, dat de theorie van Usener onhoudbaar is en dat er een voor de hand liggende andere verklaring bestaat die in overeenstemming is met het karakter van de oudromeinse godsdienst. Het verschijnsel van goden als Aius Locutius en Rediculus vindt zijn verklaring in het juridisch karakter van de romeinse cultuur.
3. Aan de hand van de Egyptische voorstellingen van goden met dierenkoppen zal worden aangetoond, dat wij hier niet met een of andere primitieve zienswijze te maken hebben, maar dat dit een grafische kunstgreep is. Op deze wijze was het gemakkelijk de verschillende godennamen kort te schrijven.
4. Indien de tijd het toelaat zal aan het voorbeeld van het olympisch offer in Griekenland worden aangetoond, dat een juist gekozen analogie die berust op werkelijke kennis van de primitieve godsdiensten verhelderend kan werken voor onze kennis van de antieke godsdiensten. Het zgn. olympische offer vindt zijn naaste parallel in bepaalde riten bij de jagersvolken.

OUDE EN NIEUWE PROBLEMEN OP HET GEBIED VAN DE GRIEKSE STAATSLEER

Prof.dr. G.J.D. Aalders

1. In recente tijd is er verzet aangetekend tegen de gangbare opvatting, dat de polis in Griekenland van de klassieke tijd de samenlevingsvorm bij uitstek zou zijn geweest (H. Schaefer, F. Gschitzner). Schaefer meent, dat het staatkundig leven zich in deze tijd bewoog tussen de polen van "Gemeinde" en "Herrschaft". Ehrenberg heeft hiertegen aangevoerd, dat de "polis" een "Idealtypus" is, waarmee men de algemene grondtrekken van de verschillende polis typeert. Men kan de polis, die in het bewustzijn van de Grieken van die tijd domineerde, als de kenmerkende samenlevingsvorm van het klassieke Griekenland beschouwen, ook al leefden ook toen niet alle Grieken in polisverband.
2. Uit het oude Griekenland is ons weinig overgebleven aan beschouwingen over het staatkundig leven van democratische kant. De poging van E. Havelock om het bestaan aan te tonen van een school van progressieve, democratisch geörienteerde denkers over de staat is niet geslaagd. De poging van Th. Cole om een op Democritus teruggaande naturalistische en pragmatische theorie over het ontstaan van de menselijke cultuur en ethiek te reconstrueren evenmin: het bestaan van deze tendenties valt niet te ontkennen, maar het is zeer twijfelachtig of men hier te doen heeft met één duidelijk omlijnde theorie of school.
3. Ook de bewonderaar van Plato zal reserves hebben ten aanzien van het staatkundige ideaal van de Politeia. Het feit echter, dat Plato een verklaarde tegenstander van de democratie was, rechtvaardigt nog niet de poging van Popper om Plato af te schilderen als de grote voorvechter van de idee van de totale staat. Volgens hem streefde Plato de stichting na van een dwangstaat en is zijn ideaal een "closed society"; zijn gehele filosofie zou op dit doel gericht zijn. Popper interpreteert Plato niet altijd juist, hij doet geen recht aan het geheel van zijn filosofie, hij behandelt de door Plato in Politeia en Nomoi geconstrueerde staten alsof het werkelijk bestaande staten zijn en hij verliest uit het oog, dat deze staatkundige constructies voor Plato voortvloeien uit zijn Socratisch filosoferen en een poging zijn door te dringen tot het wezen van de gerechtigheid.
4. De Politeia is door Plato niet bedoeld als een utopie. Wel realiseerde Plato zich, dat zijn staatkundig ontwerp niet licht, indien al ooit, zou kunnen worden gerealiseerd. De ideale staat is een voorbeeld, dat men zo goed mogelijk moet trachten te verwezenlijken. De volgens vaste wetten geregeerde staat van Nomoi is niet zozeer vrucht van resignatie als wel een sterkere aanpassing aan de praktijk.
5. Met het oog op de verwezenlijking van zijn staatkundige denkbeelden is Plato op latere leeftijd tweemaal naar Syracuse gegaan. Men kan zich afvragen, of hij, zoals hij zegt in zijn 7e brief, inderdaad van jongsaf heeft begeerd in te grijpen in het politieke leven; andere aanwijzingen daarvoor ontbreken. De echtheid van de 7e brief is dikwijls bestreden, onlangs nog met grote scherpzinnigheid door

L. Edelstein. Von Fritz heeft op goede gronden de echtheid van deze brief verdedigd. Hij betoogt verder, dat de mislukking van Plato's reizen naar Sicilië aantoon, dat de wijsgeer, of in onze tijd de intellectueel, zich in rebus politicus moet beperken tot de rol van raadgever en vermaner, en zich afzijdig moet houden van het bezoedelend contact met de practische politiek; een aanvechtbaar standpunt.

6. De laatste jaren is er vrij veel aandacht geweest voor de grondige analyse van de staatkundige verschijnselen in de *Politica* van Aristoteles. De staat, die deze in de laatste twee boeken van dit werk beschrijft, staat veel dichter bij de realiteit dan de staatkundige constructies van Plato en men heeft wel getwijfeld of men hier wel met een soort ideale staat heeft te doen. Blijkens enige uitlatingen elders in de *Politica* moet men dat intussen wel aannemen.
7. Evenals in zijn ethiek beveelt Aristoteles ook voor de staatkunde de middenweg aan. Gelijk in de Griekse staatsleer in het algemeen het geval is, streeft hij naar een duurzaam régime: de Griekse staatsleer is statisch, niet dynamisch. Aristoteles wil deze stabiliteit bewerken door de middenklasse zo sterk mogelijk te maken. Voor de praktijk beveelt hij een staatsvorm aan, die het midden houdt tussen oligarchie en democratie, de politeia. Hij erkent, dat zulk een staatsregeling nauwelijks bestaat en in feite is zijn denken over de staat een theoretiseren, zij het met als achtergrond een grondige en veelzijdige kennis van staatkundige verschijnselen, hij voert zijn historisch materiaal dan ook veeleer aan om zijn theorieën te staven, dan dat hij van dit materiaal uit tot zijn theoretische opvattingen komt.
8. De invloed die in de Oudheid van de *Politica* van Aristoteles is uitgegaan is opmerkelijk gering. Volgens Braunert zou het door Euhemerus van Messene in de Hellenistische tijd beschreven ideale leven op een (niet bestaand) ver eiland in de Indische oceaan wijzen op het bestaan van een van Aristoteles uitgaande theorie van de gemengde staatsregeling voor een grote Hellenistische staat. Tegenover deze hypothese schijnt reserve geboden te zijn. Euhemerus' beschrijving vertoont duidelijk utopistische trekken. Volledig een utopie is een ons alleen uit Diodorus Siculus bekende beschrijving van Iambulus van het gelukkige leven op de eilanden van de zon; daar zouden de mensen zelfs anders bewerktuigd zijn dan gewone stervelingen.
9. Men kan de vlucht uit de realiteit in de Hellenistische tijd verklaren als een uiting van onbehagen met de bestaande toestanden (vgl. de bucolische poëzie). Dit onbehagen valt ook elders te bespeuren, bij Kerkidas van Megalopolis, bij de Cynici, en ook in de houding van Epicurus en zijn leerlingen (zoals in later tijd Philodemus van Gadara), die zich nadrukkelijk distantieëren van het staatkundig leven.
10. Dit onbehagen uit zich bij de Cynici in het radikale protest tegen de bestaande orde en de algemeen aanvaarde normen. De vrijheid van het individu staat bij de Cynici centraal. Zij hebben geen positief sociaal of politiek program. Zij zijn vooral werkzaam in poleis.
11. De stichter van de Stoa, Zena van Kition, is sterk door de Cynici beïnvloed. Toch

staat ook reeds de oude Stoa niet afwijzend tegenover politieke activiteiten. De Stoa schenkt grote aandacht aan het koningschap: door zijn rede kan de wijze koning participeren in de goddelijke Rede; er is een parallelie tussen het goddelijke wereldbestuur en de heerschappij van de koning op aarde. Doch ook in een polis acht de Stoa voor de wijze politieke activiteit mogelijk en zinvol. Het denken over de staat schijnt bij de oude Stoa sterk theoretiserend en schematisch te zijn geweest. De nadruk valt bij de Stoa, evenals dat reeds in de 4e eeuw v. Chr. bij Xenophon en Isocrates het geval was, op de zedelijke kwaliteit van de heerser, niet op de staatsregeling. Met de Midden-Stoa (Panaetius van Rhodos) sluit het staatkundig denken van de Stoici zich aan bij de traditionele, vooral peripatetische, bespiegelingen over de staatkunde in de polis.

12. In de laatste jaren is er veel aandacht geschonken aan het Hellenistische koningschap en zijn ideologie. Naast b.v. een uitging als die van koning Antigonos Gonatas van Macedonië, die het koningschap karakteriseerde als een roemvolle slavernij, vindt men vooral pogingen tot verklaring en rechtvaardiging van de absolute monarchie van de Hellenistische koningen. De koning is de weldoener en redder van zijn onderdanen (sotër en euergetès), hij regeert over hen als een herder zijn kudde bestiert, hij is hun een levende wet (nomos empsychos, lex animata), hij is een wezen van hoger orde, het aardse spiegelbeeld van Zeus in de hemel, ja, een goddelijk wezen. De theorie van de koning als nomos empsychos – en dat houdt meer in dan alleen maar absolutisme of dat 's konings wil wet is – is niet bij uitsluiting de ideologie van het Hellenistisch koningschap geweest, maar haar betekenis is toch niet te onderschatten. Het is opmerkelijk, dat deze theorie in het Romeinse keizerrijk, ook in dat van de late tijd, slechts betrekkelijk weinig sporen heeft nagelaten. Merkwaardigerwijze duikt deze theorie, die om begrijpelijke redenen ook bij de Christenen niet veel ingang vond, in de Middeleeuwen weer op (Frederik II).

Literatuur:

Algemeen:

T.A. Sinclair, *A History of Greek Political Thought*, London 1951. Beknopt: Cl. Mossé, *Histoire des doctrines politiques en Grèce*, Paris 1969 (que sais-je?).

De Polis als ideaaltype

F. Gschnitzner, *Gemeinde und Herrschaft. Von den Grundformen griechischer Staatsordnung* Ak. Wenen 1960.

V. Ehrenberg, *Von den Grundformen griechischer Staatsordnung*, Ak. Heidelberg 1961, herdrukt in E.'s *Polis und Imperium*, Zürich-Stuttgart 1965 blz. 105 vv.

Demokratische Staatsleer

E.A. Havelock, *The Liberal Temper in Greek Politics*, London 1957.

Th. Cole, *Democritus and the Sources of Greek Anthropology*, 1967. vgl. ook: F. Steinmetz, *Staatengründung aus Schwäche oder natürlichem Gealligkeitsdrang? Zur Geschichte einer Theorie*, nu: *Politeria und das publica (Palingenesia IV)*, Wiesb. '69, 181 vv.

Popper en Plato

- K.R. Popper, *The open Society and its Enemies I: The Spell of Plato* ² London 1952.
Contra G.J. de Vries, *Antisthenes Redivivus. Popper's Attack on Plato*, Amsterdam 1952;
vgl. ook zijn *De zang der sirenes*, Groningen 1969, p.119 vv.
J. Wild, *Plato's Modern Enemies and the Theory of Natural Law* Chicago 1953.
R.B. Levinson, *In Defense of Plato*, Cambridge (Mass) 1953, verzameling opstellen: J.R. Bambrough (ed.), *Plato, Popper and Politica*, Camex. 1967.

Utopie en voorbeeld

- H. Braunert, *Theorie, Ideologie und Utopie im griechisch-hellenistischen Staatsdenken*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1963, blz. 145 vv.

Plato's 7e Brief

- L. Edelstein, *Plato's Seventh Letter*, Leiden 1966
K. v. Fritz, *Platon in Sizilien und das Problem der Philosophenherrschaft* Berlin 1968.
Aalders, *De filosoof en de praktische politiek* in: Tijdschr. v. Gesch. 1970, afl. 1. Over de 8e brief in Mnemosyne 1969, afl. 3: Aalders, *The Authenticity of Plato's Eighth Epistle Reconsidered*

Aristoteles' Politica

- W.L. Newman, *The politics of Aristotle* 4 dln 1887-1902. Gecommentarieerde Engelse vertaling E. Barker, Oxford 1946.
R. Weil, *Aristote et l'histoire* Paris 1960. Deze auteur gaf ook een samenvattend overzicht in *Politique d'Aristote* Paris 1966.
R. Stark e.a. *La "Politique" d'Aristote* Vandoeuvres-Genève 1965.

De Gemengde Staatsregeling

- K. v. Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, New York 1954
Aalders, *Die Mischverfassung und ihre historische Dokumentation in den Politica des Aristoteles*, in: *La "Politique" d'Aristote* p. 199 vv.
Aalders, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum* Amsterdam 1958.

De Hellenistische Utopie

- Braunert, *Utopia. Antworten griechischen Denkers auf die Herausforderung durch Sociale Verhältnisse*, Kiel 1969.
Braunert, *Staatstheorie und Staatsrecht im Hellenismus* Saeculum 19 1968 p. 47 vv (over Euhemerus)
Aalders, *Protest tegen maatschappij en politiek in de Hellenistische tijd*, Spiegel Hist. 5, 11, nov. 1970.
C.E. Visser, *Iamboulos en de eilanden van de zon* Groningen-Batavia 1947.
Cl. Mossé, *Les utopies égalitaires à l'époque hellénistique* Revue historique 241, 1969 blz. 297 vv.
Een schat van informatie over het verschijnsel "utopie" biedt G. Negley en J.M. Patrick, *The Quest for Utopia*. New York 1952. Zie ook M.J. Finley, *Utopianism, Ancient and Modern*, in: *The Critical Spirit. Essays in Honor of H. Marcuse*, Boston 1967, p. 3 vv.

Philodemus van Gadara

- Murray, *Philodemus on the Good King according to Homer*, Journal of Roman Studies 55, 1965 blz. 161 vv.

De Stoa

M.E. Reesor, *The Political Theory of the Old and Middle Stoa* N.York 1951.

De Hellenistische Idee van het Koningsschap

A. Aymard en A. Heuss, *La monarchie hellénistique* in Relazioni del X congresso internaz. di scienze storiche II Firenze 1955.

W. Schmitthemer, *Über eine Formveränderung der Monarchie seit Alexander der Gr.* Saeculum 19, 1968.

E.R. Goodenough, *The political Philosophy of Hellenistic Kingship* Yale Classical Studies 1 1928 blz. 55 vv.

F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background* (Dumbarton Oaks Studies 9, Washington D.C. 1966

H. Volkmann, *Die Basileia als endoxos duleia Ein Beitrag zur Wortgeschichte der Duleia* Historia 16, 1967 blz. 155 vv.

Aalders, *Nomos empsychos in Politeia und Res Publica* (Palingenesia IV) Wiesbaden 1969 blz. 315 vv.

E.H. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich II, und das Königsbild des Hellenismus* in *Varia variorum. Festgabe für K. Reinhardt*, Köln 1952.

De Hellenistische koningscultus

Chr. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte* München 1956.

L. Cerfaux en J. Tondriau, *Un concurrent du christianisme.*

Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine Paris etc., 1956 (zeer rijke bibliografie—).

F. Taeger, *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes I* Stuttgart 1957.

Aalders, *Nomos empsychos*, in: *Politeia und Res Publica* (Palingenesia IV), Wiesbaden 1969, blz. 315 vv.

E.H. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich II, und das Königsbild des Hellenismus*, in: *Varia variorum, Festgabe für K. Reinhardt*, Köln 1952.

Chr. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte*, München 1956.

L. Cerfaux en J. Tondriau, *Un concurrent du christinisme.*

Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine, Paris etc., 1956 (zeer rijke bibliografie).

F. Taeger, *Charisma, Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes I*, Stuttgart 1957.

III MIDDELEEUWEN

RIDDERSCHAP EN RIDDERIDEALEN

Jkvr. Dr. J.M. van Winter

De ridderschap vormde in de latere middeleeuwen de sociale bovenlaag van de maatschappij, en werd in sommige streken al sinds de 13e eeuw, elders sinds de 14e, 15e, 16e of zelfs pas 17e eeuw in haar geheel als adel beschouwd. Ridderschap en adel was dus niet hetzelfde, en ook gingen ridderschappen en sociaal aanzien oorspronkelijk niet samen, want de ridderschap ontstond aan het einde van de 11e eeuw en in de loop van de 12e uit de onvrije stand der ministerialen, aangevuld met vrije achterleenmannen van ondergeschikte rang.

Ministerialen waren dienstlieden van een heer, bij voorbeeld een graaf of bisschop, die voor de verantwoordelijke diensten welke ze aan hem bewezen, beloond konden worden met leengoederen. Hierdoor waren ze in staat in wapenrusting en te paard voor hem te strijden en de kern van zijn leger te vormen (12e eeuw), in een tijd toen de vrije leenmannen door de erfelijkheid van de lenen daarvoor niet meer betrouwbaar genoeg waren.

Door hun krijgsdienst als "milites" (eigenlijk gewoon "soldaten" maar door een betekenisverschuiving sinds de 12e eeuw te vertalen als "ridders") wonnen de ministerialen evenwel zowel prestige, dat de vrije en adellijke leenmannen eveneens de riddertitel wilden gaan dragen. In het begin van de 13e eeuw voegden zij zich dan ook bij de ridderschap, hetgeen men af kan lezen uit de titels waarmee de getuigen van oorkonden werden aangeduid. Tot ca. 1225 waren dit nobiles (edelen) en ministeriales, maar daarna waren het milites (ridders) en famuli (knapen). Maar wel bleef binnen de groep der milites het standsverschil tussen edelen en ministerialen gehandhaafd, en binnen de groep der famuli eveneens. Adel en ministerialiteit smolten dus niet samen tot één stand in juridische zin, maar vormden voortaan wel samen één klasse in sociaal opzicht, die door de standen heenliep; althans wat de aanzienlijke en schildboortige ministerialen betreft.

De ministerialenstand vertoonde van meet af aan sociale verschillen, doordat sommigen het verder brachten in dienst van hun heer dan anderen. Deze verschillen traden duidelijker aan het licht sinds de 14e eeuw, toen er naast de schildboortige ministerialen ook veel boerendienstleden bleken te zijn (de zgn. "vrije dienstlieden", d.w.z. vrij van horigheid). Maar deze hadden wel de mogelijkheid, zich maatschappelijk omhoog te werken; en als ze zover waren dat ze een paard en een pantser hadden en niet meer met eigen handen hun land bewerkten, werden ze door hun omgeving beschouwd als "knapen" en daarmee als leden van de ridderschap; zo althans was de situatie in Gelre, waarover spreekster een gedetailleerd onderzoek heeft verricht.

De ridderschap bestond in de 14e en 15e eeuw grotendeels uit "knapen", maar dit had niets met leeftijd en ook niet met rijkdom of stand te maken: zij waren hun leven lang actief in de bestuursdienst als ambtman of richter, en kwamen zo niet toe aan de krijgsroem die voor de ridderwaardigheid nodig was. Ook de adellijke leden van de ridderschap waren grotendeels knapen. Op sociaal niveau gingen ridders en knapen op voet van gelijkheid met elkaar om, hoewel ze juridisch tot verschillende standen behoorden en zich daarvan ook terdege bewust waren.

De prestigeverhoging in de 12e eeuw, die hierboven al even werd genoemd, ging samen

met de ontwikkeling van de ridderidealen en werd hierdoor waarschijnlijk bevorderd. Deze idealen zijn in drie categorieën te verdelen: de dienst aan de heer, met name de leenheer en bij ministerialen tevens de dienstheer; de dienst aan kerk en christenheid in de vorm van het handhaven van de Godsvrede, de bescherming van zwakken, weduwen en wezen, en de strijd tegen ketters en heidenen (kruistochten); en de dienst aan de dame in de vorm van de hoofse liefde. Dit laatste ideaal werd vooral geformuleerd en bezongen door troubadours en romandichters zoals Chrétien de Troyes (zeer op de spits gedreven in zijn Lancelot-roman *Le Chevalier de la Charette*), terwijl als theoretici van de beide andere categorieën onder andere Bonizo van Sutri (eind 11e eeuw) en Johan van Salisbury (12e eeuw) zijn te noemen. Al deze idealen waren *dienstidealen*, dus passend bij de stand van dienstlieden en andere ondergeschikten. Toch zien we dat in de 12e eeuw ook de adel werd rijp gemaakt, zich hierin te voegen: een proces dat tot uiting komt in de terminologie die werd gebruikt bij de omgording met het zwaard. Dit was oorspronkelijk een volwassenheidsritueel, dat alleen aan zoons van edelen werd voltrokken en pas in de 13e eeuw, toen de adel al deel uitmaakte van de ridderschap, algemeen op alle ridders werd toegepast. Pas eind 13e eeuw werd de omgording met het zwaard als ritueel vervangen door de ridderslag.

De toetreding van de adel tot de ridderschap veranderde het karakter van de ridderidealen, doordat de nadruk minder op het dienen dan op het heersen kwam te liggen. Een ideaal als "largesse" vrijgevigheid, stamt als ridderideaal uit deze tweede fase.

Literatuur

Over de ministerialiteit in de Nederlanden, maar zonder Gelre:

F.L. Ganshof, *Etude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie* Brussel 1926,

Over de ministerialiteit in Gelre:

Johanna Maria van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zuphen*, 2 delen, Groningen 1962.

Over het leenstelsel, vooral rechts-historisch benaderd:

F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?* 3e druk, Brussel 1957.

Over de feodale maatschappij, sociaal-historisch gezien:

Marc Bloch, *La société féodale; les classes et le gouvernement des hommes*, Parijs 1949.

Ridderschap filologisch benaderd op grond van Duitse ridderromans:

J. Bumke, *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert*, Heidelberg 1964.

Over ridderschap en ridderidealen:

Johanna Maria van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*, Fibula-reeks, Bussum 1965.

Ridderschap en adel in Namen:

L. Genicot, *L'économie rurale namuroise au Bas Moyen Age, II: Les hommes - La noblesse*, Leuven 1960.

Over ridderidealen in de Franse ridderromans:

J. Frappier, *Vues sur les conceptions courtoises dans les littératures d'Oc et d'Oïl au XIIe siècle*, in *Cahiers de Civilisation Médiévale* 2, 1959, 135-156.

Over het kruistocht ideaal:

C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, 2e druk, Stuttgart 1955.

DE WORDING VAN DE MODERNE SOUVERINE STAAT

Prof.Dr. F.W.N. Hugenholtz

Dit thema is didactisch belangrijk, omdat het de mogelijkheid biedt zoveel essentiële zaken erbij te betrekken; het geeft een fraaie illustratie van het in elkander grijpen van een grote hoeveelheid factoren.

De term modern heeft de voorkeur boven nationaal in deze kontekst. Weliswaar gaan de laat-middeleeuwse staten het kader bieden waarbinnen zich het nationaal gevoel kan en vaak zal gaan ontwikkelen; het gevoel zelf is echter tijdens de Middeleeuwen slechts hier en daar in een zeer primitieve vorm aanwezig.

Aangezien de staat als abstractum eigenlijk geen middeleeuws fenomeen is, en nog veel meer gezien wordt als rijk (regnum), wordt in het vervolg vooral over de positie en de macht der vorsten gesproken.

Het in de titel genoemde verschijnsel is het best te illustreren met voorbeelden ontleend aan de Franse en de Engelse geschiedenis. Dat wil echter niet suggereren dat er bijvoorbeeld in het Duitse rijk niet een vergelijkbare ontwikkeling, zij het op een lager niveau, te zien zou zijn geweest.

De in deze voordracht genoemde feiten pretenderen in geen enkel opzicht nieuw te zijn; het gaat vooral om de groepering van die feiten.

Moderniteit

Sinds de 12de eeuw ontwikkelt zich de koninklijke macht langs nieuwe wegen en op een nieuwe basis. Wij constateren binnen de rijken een duidelijk streven naar centralisatie. Er ontstaat een andere betrekking tussen de vorst en zijn territorium, resp. zijn onderdanen.

a. De vernieuwing in de koninklijke macht heeft te maken met een nieuwe economische basis van de macht, met de mogelijkheid een ander soort personeel aan te trekken, een betere administratie in te voeren, en dankzij het ontstaan van nieuwe instellingen.

a,1. Zeer belangrijk als achtergrond van deze ontwikkelingen is de spectaculaire bevolkingstoename, vooral tussen 1150 en 1300. De invloed hiervan is merkbaar op allerlei terrein: opleving handel en nijverheid, groei der steden, noodzaak van ontginningen en kolonisatie; ook het verschijnsel kruistocht is zonder deze demografische ontwikkeling niet goed denkbaar. De herleving van de geldeconomie schept ook voor de vorst nieuwe mogelijkheden: hij hoeft niet meer vooral te leven van zijn domaniale inkomsten;?tollen, heffingen, belastingen en leningen geven hem een grote financiële armslag.

Hierdoor wordt hij in staat gesteld anders te regeren, terwijl omgekeerd de vorstelijke aandacht voor het economisch leven (waaraan hij veel van zijn inkomen gaat danken) toeneemt en de noodzaak tot het voeren van een economische politiek, althans van een politiek die rekening houdt met economische factoren, rijst.

a,2. De vroegere medewerkers van de vorst waren leden van de clerus en zijn feodale heren, die hem militaire en administratieve en bestuurlijke bijstand leverden. De greep van de vorst op zijn leenmannen was echter zwak, en dus ook zijn greep op het staatsapparaat. Thans is echter de mogelijkheid aanwezig ook gesalarieerde en dus afhankelijke krachten bij het bestuur te betrekken: rentmeesters, baljuwen doen hun intrede en in 's konings omgeving gaan figuren een rol spelen die we met enig recht ministers mogen noemen. Het

wordt mogelijk het personeel uit andere maatschappelijke groepen te recruterend: de steden leveren burgers, die in eigen kring bestuurservaring hebben opgedaan, de universiteiten (c. 1200 bezig te constitueren) leveren juristen.

a,3. Tegelijkertijd bouwen de vorsten hun bureaux uit, allerwege ontstaan kanselarijen, terwijl de zetels van de regering (hetgeen niet identiek is met residentie) zich op vaste plaatsen vestigen. De archiefvorming en -bewaring komt op gang, hetgeen de administraties de nodige precedenten gaat verschaffen, er komt meer uniformiteit en efficiency in het bestuur. Voor de historicus betekent dit dat het noodzakelijk wordt de laat-middeleeuwse bureaux te bestuderen om een juist inzicht te krijgen in de werking van het staatsapparaat.

a,4. In de plaats van de gefeodaliseerde functionarissen komen ambtenaren-nieuwe-stijl. In Frankrijk en Vlaanderen bijvoorbeeld ziet men naast de burggraven de baljuwen opkomen, die langzaam maar zeker de functies van de burggraven zullen overnemen. In de vorstelijke raden, vroeger ongedifferentieerde lichamen zien we specialisatie optreden: er ontwikkelen zich aparte rechtbanken en financiële lichamen als rekenkamers uit die raden.

b. De centralisatie zien we in een proces van defeodalisering op bestuurlijk en territoriaal vlak en in de rol van de vertegenwoordigende lichamen.

b,1. Het feodale personeel van de vorst krijgt op allerlei terrein concurrentie te voelen, zelfs op het militaire terrein: stedelijke contingenten gaan een rol spelen in de militaire operaties, nietridderlijke militaire specialisten worden belangrijker (boogschutters), de stad zelf gaat als militair steunpunt en vesting een rol spelen. Op bestuurlijk terrein zien we burgers en academici optreden. Territoriaal gezien is de defeodalisering (een langzaam proces!) duidelijk waarneembaar in Frankrijk, waar de koning erin slaagt aan de macht van vrijwel alle grote leenmannen een einde te maken.

b,2. Lichamen als in Frankrijk de Staten-Generaal en in Engeland het Parlement waren gedurende lange tijd koninklijke instrumenten, door vorsten als Filips IV en Eduard I meesterlijk bespeeld. Pogingen van deze lichamen een eigen en autonome rol te gaan spelen (Frankrijk 1356-1358) zijn tot mislukken gedoemd. Deze lichamen spelen in het begin vooral een rol als middelen van de vorst om zijn positie naar binnen en naar buiten te verstevigen. In een volgende fase pas gaan zij mede als tegenspelers optreden: gevolg van het feit dat zij veel van het benodigde geld moeten gaan fourneren.

c. Er ontstaat een paradoxale toestand dat de koning meer en meer ook de facto in zijn gehele rijk gaat regeren, maar dat hij tegelijkertijd verder van zijn volk verwijderd raakt.

c,1. De koningen, vooral die van Frankrijk en Engeland brengen hun gehele rijk daadwerkelijk in hun macht, hun staten worden "afgerond", de kaders voor de verschillende naties zijn geschapen, de koningen zijn waarlijk middelpunten in hun rijken.

b,2. Door het gecompliceerder worden van de maatschappij, wordt ook het regeren moeilijker en zijn specialisten meer en meer nodig. Tussen de koning en de onderdanen groeit de bureaucratie, waarachter de koning dreigt schuil te gaan en waardoor zijn macht toeneemt. Alweer is het zeer noodzakelijk het fungeren van deze bureaucratie na te gaan en de rol van de vorst daarin en daarachter te onderzoeken, wil men een oordeel kunnen vormen omtrent de relatieve belangrijkheid van de vorst en zijn ambtelijke omgeving. De vraag: Welk aandeel heeft de vorst persoonlijk in de regering en welk is het aandeel van het apparaat, is voor de geschiedenis van de late Middeleeuwen essentieel.

Souvereiniteit

Twee vragen hebben in dit verband de middeleeuwse theoretici sterk beziggehouden: Welke is de verhouding tussen de moderne, "nationale" vorst en de universele machthebbers paus en keizer? en: Is de vorst soeverein in die zin dat alle macht, van Christus afkomstig, in zijn handen is en door hem naar beneden kan worden gedelegeerd, of is er in de menselijke gemeenschap, in het volk een bron van macht, die dan aan de koningen zou zijn toevertrouwd? Tot een communis opinio zijn de middeleeuwers niet gekomen; de theorieën bleven tegenover elkaar staan. In de praktijk ontwikkelde de vorstelijke macht zich echter in de richting van de soeveriniteit; de praktijk was de theorie vooruit. Dit gedeelte van het college bestond vooral uit een analyse van de meningen van twee auteurs, tot wier werk de belangstellenden bij dezen worden verwezen:

F.A. von der Heydte, Die Geburtsstunde des souveränen Staates.

Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts, der allgemeinen Staatslehre und des politischen Denkens. Regensburg, 1952.

W.Ullmann, Principles of government and politics in the Middle Ages, Londen, 1961.

IV NIEUWE GESCHIEDENIS

DE BEGINNENDE REFORMATIE ALS PROGRESSIEVE EN ALS
CONSERVATIEVE FACTOR IN DE MAATSCHAPPIJ VAN DE 16de EEUW
Dr. C. Augustijn

In het volgende gaat het om de vraag: welke betekenis heeft de Reformatie gehad voor het maatschappelijk-culturele leven van de 16e eeuw?

I. In de geschiedschrijving van de 19de eeuw heeft deze vraag sterk de aandacht getrokken. Ranke zag kerk en staat als twee grootheden die wel met elkaar in conflict moesten komen, omdat beide vrijheid en zelfverwezenlijking voor zich opeisten. In deze visie is de Reformatie het streven naar bevrijding van de allesbeheersende macht van de kerk. In dezelfde tijd hebben Denifle en Weiss de Reformatie getekend als een stuk saecularisatie: de mens wordt autonoom en het geloof wordt gezien als een subjectieve zaak. Achter beide definities ligt — positief en negatief — de liberale geschiedopvatting. De betekenis van de Reformatie ligt dan hierin, dat zij een eigen ruimte heeft geschapen voor het staatkundige, maatschappelijke en culturele leven.

II. Vanaf 1900 wordt deze problematiek druk besproken door de lutherse kerk-geschiedschrijvers, toegespitst op de z.g. twee-rijkenleer van Luther. Troeltsch ziet bij Luther een duidelijke tweespalt. Het rijk van God is naar zijn Luther-interpretatie het rijk van het innerlijke leven, waarin evangelie en bergrede volle geldingskracht hebben. Het rijk van de wereld (overheid) is dat van de wereldlijke ordeningen, waarin het nieuwe leven geen invloed oefent. De religie wordt dus gereduceerd tot het persoonlijke leven. Holl ziet geen tweespalt in Luthers visie. Volgens hem zijn ook de ordeningen hulpmiddelen van de liefde en moet de christen vanuit het gebod van de liefde de ordeningen omvormen. Beiden zien in de Reformatie een belangrijk stuk desacralisering. Troeltsch beoordeelt deze in laatste instantie negatief, Holl duidelijk positief. Hij stelt, dat Luther heeft willen strijden voor de vrijheid en de innerlijkheid van zijn evangelie en dit vrij heeft willen houden van wereldlijke bemoeiingen. Luther heeft de *confusio regnorum* steeds afgewezen.

III. Een geheel ander geluid laat R.Müller-Streisand horen. Deze schrijfster is één van de weinige vertegenwoordigers van de marxistische geschiedopvatting bij de kerkhistorici. Zij wil daarmee kerkgeschiedschrijving en profane geschiedschrijving, die uiteengegroeid zijn, weer samenbrengen. Het gaat haar om de vraag, welke rol de kerk speelt in de geschiedenis, die niet anders is als een geschiedenis van de klassenstrijd. Haar visie op Luther is de volgende. Oorspronkelijk oefent hij critiek op de allesbeheersende macht van de kerk in de tijd van het feudalisme. In deze tijd verenigt hij alle klassen die interesse hebben in de bevrijding van de politieke, maatschappelijke en economische macht van de kerk: d.w.z. alle klassen met uitzondering van keizer, geestelijke vorsten, hoge clerus en een deel der wereldlijke vorsten. Daarna wordt echter de grote vraag, wie hiervan profiteren zullen: de grote territoriale vorsten, de burgers of de boeren en het stadsproletariaat. Luther kiest reeds in 1522 voor de eerste groeperingen, de Schwärmer voor de laatste groep. Door deze ontwikkeling keert de middeleeuwse situatie feitelijk weer terug, want de territoriale staten gaan de reformatorische kerken in dienst nemen.

In deze visie is de Reformatie in haar beginperiode dus progressief, maar ze wordt — afgezien van de "linker vleugel" al snel weer een conservatieve factor. Toch beoordeelt de schrijfster deze ontwikkeling positief. De Schwärmer bestreden immers het feudalisme wel scherper dan Luther deed, maar zij deden dit op religieuze gronden en in een

religieuze vorm. Daaruit blijkt, dat zij toch nog in de middeleeuwen stonden en nog niet rijp waren voor de greep naar de macht. Luther heeft echter in zijn twee-rijkenleer gesteld, dat wereldlijk handelen alleen op rationale en profane wijze kan geschieden. Er is dus vooruitgang, zover als deze in die tijd mogelijk was. Deze ontwikkeling had tot gevolg, dat de reformatie gebonden wordt aan de wereldlijke macht, dus aan een bepaalde klasse. VI. Overzien wij dit geheel, dan kunnen de volgende conclusies getrokken worden: 1. Er is een consensus betreffende de eerste jaren van Luthers optreden. De Reformatie is dan een progressieve factor, omdat zij desacraliserend werkt.

2. Er is een verandering opgetreden in Luthers denken en handelen. Het lijkt mij juist, te stellen dat hij conservatiever geworden is. Daarin speelt een zeker klassebewustzijn bij Luther mee. Een zekere scheiding tussen kerk en staat zou belangrijk zijn geweest.

3. Toch blijft het waar, dat een belangrijke verbetering is geresulteerd. Voor die tijd was door de staat uitgeoefende dwang beter dan door de kerk uitgeoefende dwang. Het had tot resultaat: a. althans de gewetensvrijheid was in de reformatorische gebieden gewaarborgd.

b. er is geen "omgekeerde twee-zwaardenleer" ontstaan, al dreigde telkens dit gevaar.

c. doordat de staat zelfstandigheid heeft verkregen, kan de kerk het profetische ambt uitoefenen.

V. Een totaal andere weg is gewezen door de z.g. "linker vleugel van de reformatie", dus de opkomende doperse beweging.

Als voorbeeld daarvan kunnen we deze beweging in het gebied van Zürich in 1523 e.v. nemen. Het blijkt, dat zij gekenmerkt wordt door biblicisme, klemtoon op de noodzaak van een reine kerk, de gedachte van een vrije kerk zonder invloed van de overheid, en perfectionisme. Zwingli heeft de beweging bestreden in zijn "Von göttlicher und menschlicher gerechtigkeiten" (1523). Hij stelt in deze uitgegeven preek de goddelijke gerechtigheid tegenover de menselijke. De eerste stelt absolute normen en raakt ook het innerlijk van de mens. Zij kan door de mens niet vervuld worden, is daarom door Christus voor de mens vervuld, maar blijft desniettemin als norm bestaan. De tweede wordt door de overheid als dienaars van God gehandhaafd, zij is van lagere orde en richt zich slechts op uitwendige handelingen. Niettemin is zij een positief goed, dat de menselijke samenleving in stand houdt. Met deze gedachten nadert Zwingli zeer dicht de twee-rijkenleer van Luther; hij is waarschijnlijk ook door Luther beïnvloed.

Men kan de vraag stellen, welke visie de doperse richting hiertegenover heeft gesteld. Vooral in Amerika zijn een aantal belangrijke publicaties verschenen over de gedachtenwereld van deze stroming. Hun theologie kan worden gekarakteriseerd als de leer van de twee werelden, of: de theologie van het koninkrijk Gods. Het uitgangspunt daarvan is de absolute tegenstelling tussen het rijk van God en het rijk van de wereld. De christen leeft in het rijk van God en dus niet in het rijk van de wereld. — Men lette op het verschil met de tweerijkenleer, waarin de christen in beide rijken leeft — Dit leven in het rijk van God brengt met zich mee:

1. een nieuw waardensysteem, dat in de bergrede als verplichtende wet gevonden wordt.

2. de gedachte van de gemeente als verwerkelijking van het rijk van God, verbonden met de idee van de vrijwilligheidskerk.

3. de verwachting van het komende rijk van God.

In dit geheel ligt een duidelijk progressieve factor. Deze komt vooral naar voren in de gewenste scheiding van kerk en staat en in het verlangen naar een vrijwilligheidskerk. Onopgelost blijft echter de vraag, hoe de christen in de wereld kan staan. Daardoor liggen in deze groepering wereldmijding en verzet tegen de ordeningen dicht naast elkaar.

Literatuur:

- I. L.v.Ranke, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, Bd.1 (⁴Leipzig, 1867).
H. Denifle und A.M. Weis, Luther und Luthertum in der ersten Entwicklung (Mainz, 1909).
- II. E.Troeltsch, Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen (Gesammelte Schriften I) (Tübingen, 1923).
K.Holl, Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte I (⁶Tübingen, 1932), S.420-543.
- III. R.Müller-Streisand, Luthers Weg von der Reformation zur Restauration (Halle-Saale, 1964).
- V. E.Egli, Actensammlung zur Geschichte der Zürcher Reformation (Zürich, 1879), Nr.355, 369, 378, 623, 692.
H.Zwingli, Von göttlicher und menschlicher Gerechtigkeit, eingeleitet von L.Muralt und O.Farner (Zürich, 1934).
H.Schmid, Zwinglis Lehre von der göttlichen und menschlichen Gerechtigkeit (Zürich, 1959).
C.Gestrich, Zwingli als Theologe (Zürich/Stuttgart, 1967), S.176 ff.
G.F.Herschberger, Täufertum, Erbe und Verpflichtung (Stuttgart, 1963).
R.Friedmann, Das täuferische Glaubensgut, in: Archiv für Reformationsgeschichte, Jahrg.55 (1964), S.145-161.
J.H. Yoder, Täufertum und Reformation in der Schweiz I. Die Gespräche zwischen Täufern und Reformatoren 1523-1538 (Karlsruhe, 1962).

HET ANABAPTISME DER 16e EEUW IN HEDENDAAGSE VISIE Dr. A.F. Mellink

Het begrip "linkervleugel" der Hervorming is in 1941 door de Amerikaan Bainton ingevoerd ter aanduiding van de radicale stromingen erin. Zijn landgenoot Williams is gaan spreken van radicale Reformatie in zijn standaardwerk van 1962. Deze moet in algemeen-Europees kader gezien worden, tegen de achtergrond van de geestelijke situatie van het begin der 16e eeuw. Deze vleugel der Reformatie draagt zeer sterk het karakter van Restitutie, herstel van het oorspronkelijke nieuwtestamentische christendom, ontgaan van alle in de middeleeuwse kerk binnengedrongen wereldse overwoekeringen. Zij knoopt aan bij de veelvormige ketterijen der voorafgaande eeuwen als die van Lollarden en Hussieten. Het bijbels humanisme, in het bijzonder de figuur van Erasmus, is van grote betekenis geweest voor de radicalisering der geesten, hoezeer E. zelf vermeed al te zeer partij te kiezen in de strijd van zijn dagen. In het bijzonder die stromingen die radicaler dan de Saksische reformator Luther (die aan de keurvorstelijke leiband liep) waren, staan sterk onder zijn invloed, zowel de Zwinglianen en Sacramentisten met hun symbolische avondmaalopvatting als de Anabaptisten met hun verwerping van de kinderdoop. Beide richtingen ontwikkelden zich sinds de jaren '20 in Zwitserland (Zürich) en in de Nederlanden. Als radicaal voorloper mag Thomas Münzer gelden, de leider van de Duitse boerenoorlog van 1524-25. In de DDR wordt hij beschouwd als de exponent van de "früh-bürgerliche Revolution", die in de Duitse landen echter jammerlijk faalde.

Als vooraanstaande Anabaptisten treden na 1525 in Zwitserland Conrad Grebel en Balthasar Hubmaier op. De eerste doperse gemeente werd te Zollikon gesticht, geheel afgescheiden van de vijandige wereld, als een verbond met Christus, in lijdelijke afwachting van de komst van het Godsrijk. Van hier uit verbreidde het Anabaptisme zich over de landen van Zuid-Duitsland en Oostenrijk en bereikte het ook Moravië. In 1527 had Hubmaier te Nicolsburg een vermaard dispuut met Hans Hut, bij wie het eschatologisch element zeer sterk ontwikkeld was, maar die anders dan zijn tegenstander volkomen afwijzend stond tegenover de wereldlijke overheid en het hanteren van geweld, ook in deze door de Turken rechtstreeks bedreigde gebieden.

Opvallend is het dat Erasmus zich op het eind der jaren '30 niet heeft aangesloten bij het koor der bestrijders van de dopers, die in de Duitse landen al feller vervolgd werden. Voor vele opgejaagden van elders vormde Moravië een welkom toevluchtsoord, dat betrekkelijke veiligheid bood, dank zij de tolerantie van enige edelen. Zo kregen zij de gelegenheid hier hun Bruderhöfe te vestigen, onder leiding van de Tiroler hoedenmaker Jacob Hutter. De naastenliefde werd hier in praktijk gebracht en het beginsel der goederengemeenschap werd in hoge mate verwezenlijkt.

De apocalyptisch-revolutionaire vorm der beweging openbaarde zich na 1530 op een geheel nieuw terrein, in de Nederlanden en Westfalen. De eigenlijke voorganger is hier de bontwerker Melchior Hoffman, die Straatsburg als zetel van zijn werkzaamheid had. Zijn Nederlandse volgelingen Jan Mathijsz van Haarlem en Jan Beukelsz van Leiden gingen zelfstandig verder en slaagden in 1534 in het veroveren van de macht te Munster, dat het Nieuwe Jeruzalem zou worden. Als woordvoerder van het Munsters Anabaptisme treedt de predikant Bernhard Rothmann op met vele geschriften, o.a. Restitutie en Van de wrake. Tot koning van het nieuwe Zion werd Jan Beukelsz geproclameerd. Een werkelijk

wetenschappelijke analyse van deze gebeurtenissen is nog nauwelijks gegeven. De belegeringssituatie heeft mede de stempel gedrukt op de getroffen maatregelen van allerlei aard, waaronder de invoering van de polygamie.

Het Anabaptisme bleef ook na de val van Munster in de Nederlandse gewesten zeer verbreid. In al zijn schakeringen was het echter ten prooi aan een meedogenloze vervolging. Menno Simons van Witmarsum werd de leidsman der vreedzame richting tegenover de geestdrijver David Joris. Tot aan de vooravond van de Opstand tegen Spanje bleef het Anabaptisme domineren boven andere Protestantse stromingen hier te lande, maar ten slotte ontwikkelde het Calvinisme zich in scherpe strijd met de dopers tot de leidende richting. Het schrikbeeld van het Munsterse Nieuwe Zion had voor eeuwen de gedachten van een sociaal christendom in opspraak gebracht. In de Republiek bleven de dopers als minderheid echter geduld.

In het Engelse sektewezen der 17e eeuw heeft het Anabaptisme van het vasteland op eigen wijze doorgewerkt, vooral tijdens de puriteise Revolutie.

In onze tijd valt allerwegen verhoogde aandacht voor de stromingen van de radicale Reformatie op te merken.

Literatuur

G.H. Williams, *The radical Reformation*, 1862. Een algemeen overzicht over het gehele tijdvak.

H.A. Enno van Gelder, *The two reformations in the 16th century*, 1961. Legt bijzondere nadruk op de betekenis van de humanistische reformatie van Erasmus.

H. Fast, *Der linke Flügel der Reformation*, 1962. Een bloemlezing van teksten uit de tijd zelf.

J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 1929. Behandelt ook de ketterijen van de 16e en 17e eeuw.

Guy F. Hershberger, *The recovery of the anabaptist vision*, 1957 (Duits: *Das Taufertum, Erbe und Verpflichtung*, 1963). Geeft een goed beeld van de visie der huidige dopers op hun eigen geschiedenis.

C.A. Cornelius, *Geschichte des münsterischen Aufruhrs*, 1855–60. Algemeen erkend standaardwerk, dat echter niet voltooid is.

F. Engels, *Der deutsche Bauernkrieg*, 1850. Populair geschrift, samengesteld onder de indruk van de revolutie van 1848–49.

K. Kautsky, *Die Vorläufer des neueren Sozialismus*, 1895. Heeft de neiging een te moderne aankleding te geven aan 16e eeuwse verschijnselen en te weinig aandacht te schenken aan de religieuze inhoud ervan.

G. Brendler, *Das Täuferreich zu Münster 1534/35*, 1966. Een DDR-publicatie, die over de Munsterse gebeurtenissen spreekt met verwaarlozing van alle Nederlandse invloeden.

O. Rammstedt, *Sekte und soziale Bewegung*, 1966. Een sociologische dissertatie aan de Munsterse dopers gewijd, waarin een serieuze analyse beproefd wordt.

W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, 1932. Een belangrijk, zij het wat partijdig werk van doopsgezinde zijde.

A.L.E. Verheyden, *Anabaptism in Flanders, 1530–1650*, 1961. Goed overzicht dat op uitgebreide archiefstudie is gebaseerd.

J.B. Horst, *Anabaptism and the English Reformation to 1558*, 1966. Wijdte aandacht aan het nog weinig onderzochte Engelse doperdom.

1. *Enige feitelijke gegevens*

De door Jezuiten ondernomen China-missie begint als onderdeel van de Portugese expansie, in het kader van het Portugese "patroão"; nauwe samenhang tussen missie en handel. Beginpunt 1557: Portugezen krijgen vergunning, zich te vestigen op het kleine schiereiland Macao. Précaire positie: Macao bleef tot 1847 Chinees grondgebied; Portugezen als "huurders", mochten het stadje noch ommuren, noch met kanonnen verdedigen. China-handel beperkt tot 2x per jaar in Canton *extra muros*. Macao werd bastion van de missie in O-Azië, eerst vooral Japan, maar weldra pogingen om in China door te dringen.

Eerste pogingen stuitten af op buitengewone afgeslotenheid van het Chinese rijk, die anderzijds een enorme uitdaging vormde. De visitator Alessandro Valignano formuleert ca. 1580 de principes van de missiestrategie der Jezuiten: *grondige studie* van het klassiek Chinees en van de Confucianistische klassieken; "*indirecte missie*", d.w.z. eerst de aandacht trekken door verbreiding van kennis op wetenschappelijk gebied en door uitdeling van Westerse curiosa (horloges, prisma's: nauwe band met Portugese handel in luxe-produkten!), eerst daarna geloofsverkondiging; "*missie van boven naar beneden*", dus grote nadruk op Associatie met de heersende ontwikkelde bovenlaag van Confucianistische ambtenaren en schriftgeleerden; "*accommodatie*", dus verregaande aanpassing bij het intellectuele klimaat van deze ontwikkelde bovenlaag (in taal, leefgewoonten, kleding, decorum etc.) en bovenal een tolerante houding jegens bestaande rituele gebruiken, met name de vooroudercultus, de cultus van Confucius, en het gebruik van bepaalde religieuze termen. In 1582 gelukte het enige Jezuiten, waaronder de beroemde Matteo Ricci (1552–1610) door te dringen in Zuid-China, en een eerste missiepost te stichten. Het was Ricci die Valignano's richtlijnen op geniale wijze wist toe te passen; hij is daarom in Jezuiten-kringen tot heden verheerlijkt, en door anderen (met name de rivaliserende Ordes: Dominicanen en Franciscanen) verguisd. Na vele omzwervingen, en na stichting van enige kleine posten in centraal-China, gelukt het in Peking door te dringen (1601).

Groeiend aantal bekeringen onder belangstellende literaten, essentieel voor het verlenen van protectie en status; rondom de belangrijkste missionarissen vormen zich kleine groepen van belangstellende magistraten en ambteloze leden van de ontwikkelde bovenlaag; daarnaast bekeringen onder het volk in de grote steden en op het platteland in de omgeving. Debatten met anti-Christelijke Confucianisten en Boedhistische monniken. Na 1600 toenemend aantal geschriften van Jezuiten in het Chinees, slechts ten dele theologisch; vele werken op geografisch, astronomisch en wiskundig gebied. Ondanks grote slagen bij de Val van de Ming en de verovering van China door de Mantsjoes (1644) weet de missie zich te handhaven. Na Ricci vooral het optreden van Adam Schall (1591–1666; werkzaam in China sinds 1622) en Ferdinand Verbiest (1623–1688, in China sinds 1659). In die periode doordringing in hofkringen, met als basis de door Jezuiten ingenomen posten aan het Bureau voor Astronomie (kalenderhervorming en astronomische waarnemingen; delicate taak wegens astrologisch karakter van de Chinese

kalender!); voortdurende rivaliteit met hun Chinese en Turkse collegae-astronomen. Daarnaast wapenhandel sinds eind Ming: Adam Schall en anderen importeren kanonnen en geven leiding bij het gieten van stukken, eerst voor de Ming tegen de Mandsjoes, dan voor Mandsjoes tegen de resten van de Ming. Voorts diplomatieke activiteiten, zoals bemiddeling bij Chinees-Russische contacten. Vandaar zekere protectie; ca. 1660, aan de vooravond van de grote vervolging (1665), naar schatting 150.000 à 200.00 bekeerlingen (lijkt meer dan het is: in feite minder dan 1/10 % van de bevolking). In 1665 vervolging en begin van teruggang.

In de Westerse literatuur zijn positie en invloed der Jezuïeten in China zeer overdreven. Van een werkelijke bevoorrechtiging is nooit sprake geweest, hoogstens een zekere (zeer fluctuerende) tolerantie, met belangrijke restricties, die in het keizerlijke China voor alle niet-Confucianistische marginale systemen golden. Veel weerstand en talloze kleinere vervolgingen (plaatselijk), naast enige grotere. Hierbij steeds twee aspecten: (1) rivaliteit met andere bewegingen (Boedhisten; astronomen); (2) de beduchtheid der autoriteiten voor subversieve secten en "geheime verenigingen", die in deze periode wijdverbreid waren, en die als religieus-politieke stromingen inderdaad dikwijls de stoot gaven tot opstanden, soms van zeer grote omvang.

II. *De Jezuïeten in China en hun Westerse relatie*

1. De kerkelijke hiërarchie (Bisschop van Macao — Aartsbisschop van God — Curie te Rome) en de hiërarchie der Jezuïeten (Superieur der Missie te Peking — Viceprovinciaal Macao — Provinciaal te Goa, gecontroleerd door de Visitator van de missieprovincie India — Generalaat te Rome). Zelfs de Jezuïeten-hiërarchie was geen gesloten front, ondanks de coherente organisatie. De grote afstanden maakten besluitvorming ter plaatse noodzakelijk, hetgeen afbreuk deed aan de *oboedientia peruide ae cadaver*, en meningsverschillen binnen de orde bevorderde. Al in 17e eeuw onenigheid in de S.J. zelf over de mate waarin "accommodatie" was toegestaan. Maar nog veel grotere spanningen met andere ordes, en met het bisschoppelijk en pauselijk gezag. Dit leidde tot de decennia durende heftige controverse over de Jez.-politiek in China, de "Ritenstrijd" (hoogtepunt 1700—1740; in 1742 de accommodatie definitief door Rome veroordeeld).
- b. Verwante missiegebieden van de S.J.: bovenal Japan, tot begin 17e eeuw een lichtend voorbeeld en de belangrijkste bron van inkomsten (de door Jezuïeten beheerste zijdehandel tussen Macao en Nagasaki). Voornaamste bezwaar: activiteiten in Japan maakten de Chin.autoriteiten achterdochtig, en de positie der Jezuïeten kwetsbaar.
- c. Het portugees gezag in het kader van het door de Portugese kroon uitgeoefende "padroado" van de missie. In feite kwam daarvan niets terecht: nauwelijks enige financiële steun. Na 1580 het patronaat door Filips II overgenomen, maar de grote slag van 1588 maakte Spanje bankroet, zodat de missie in feite moest blijven steunen op bijdragen van rijke kooplieden in Macao en op eigen commerciële ondernemingen. Wel zorgde het padroado voor een goede selectie van bruikbare missionarissen; van de ca.70 missionarissen in deze periode was de overgrote meerderheid Portugees of Italiaans.

- d. Politieke machten van buiten: vooral de Spanjaarden op de Filippijnen en de Hollanders, die pogingen deden zich op of voor de Chinese kust te vestigen, waren storende factoren. De Spanjaarden vooral wegens onbesuisde missie — en veroveringsplannen, gesteund door de fel anti-Jezuïetische Dominicanen en Franciscanen.

III. *De Jezuïeten en de diverse Chinese bevolkingsgroepen*

Ook hier zowel remmende als stimulerende factoren.

- a. Bij *de massa van de Chinese bevolking* een zekere ontvankelijkheid, maar op laag niveau, met grote belangstelling voor de magie, toverij, gebruik van bezweringen en amuletten etc. Chinese en 17e eeuwse westerse bronnen beschrijven uitvoerig hoe de Jezuïeten, zelf kinderen van hun tijd, zich in dit milieu wijdden aan dergelijke magische en "charismatische" praktijken (in de moderne Westerse literatuur doorgaans verzwegen). Anderzijds, als remmende factor: het algemeen geldende patroon van het familie- en clan-systeem met voorouderscultus, polygamie en andere "heidende" praktijken. Doelbewuste pogingen van Jezuïeten om de voorouderscultus te behouden in "verlichte", dus niet-bijgelovige vorm (dit werd het voornaamste anti-S.J. argument in de Ritenstrijd) en het ontwikkelen van aanvaardbare mengvormen (zoals Chinees begrafenisritueel met Chr. elementen). Monogamie bleef een groot struikelblok.
- b. *De "gentry"- en literatenstand*, in absoluut dominante positie. Hier doebewuste aansluiting bij het Confucianisme, merkwaardige Christelijke reïnterpretatie van bep.passages van de Confucianistische klassieken, verkondiging van een Chr. visie op de figuur van Confucius zelf, die bijna als een prae-Christelijk "profeet" gaat functioneren. Veroordeling van niet-Confucianistische systemen (Boeddhisme, Taoïsme) als verderfelijke dwaalleren. Naast een zekere belangstelling, en soms bekering, de constante angst in dit milieu om in "politieke narigheden" betrokken te worden, bijv. doordat men als lid van een congregatie wellicht verzeild kon raken in de sector van de "geheime verenigingen".
- c. *De keizerlijke bureaucratie*. Bij deze kleine élite van "mandarijnen", keizerlijke magistraten, overwegen de remmende factoren des te ernstiger omdat de missie volledig afhankelijk was van hun tolerantie. Als dragers van de officiële ideologie, zelf belast met o.a. sacrale taken, en levend onder voortdurende controle, was het de magistraat bijna onmogelijk om openlijk de leer te verkondigen of te helpen verbreiden, anders dan op steelse en indirecte wijzen. Dat het de Jezuïeten toch gelukte, enige prominente bekeerlingen op dit niveau te maken is waarschijnlijk te danken aan hun semi-officiële status als hof-astronomen, en aan de informele persoonlijke invloed van figuren als Schall. Het hoogste doel, waarop de gehele accommodatie-strategie gericht was, nl. de bekering van de keizer zelf, is nooit ook maar benaderd.
- d. *Rivaliserende groepen*: Vooral de Boeddhisten, als enige nog ietwat levenskrachtige niet-Confucianistische organisatie in de late keizertijd. Hard tegen hard: felle Chr. tirades tegen de Boeddhistische dwaalleer; Boeddhisten stimuleren vele plaatselijke vervolgingen. In mindere mate, maar toch wel merkbaar, de rivaliteit met Mohammedanen, vooral in de astronomische facties aan het hof.

IV. *Missie-beleid en de Chinese reactie*

De "accommodatie" kwam in de praktijk neer op een patroon van adoptatie dat als voornaamste punten inhield:

- a. Aanvaarding van het Confucianisme — met — beperkingen: het Confucianisme als zuiver wereldlijk systeem van politieke en sociale ordening. Het Christendom als bovenaardse openbaring, komt dus niet om het Confucianisme te vervangen, maar juist om het te verrijken: het aan te vullen met een "metaphysisch complement".
- b. Een Christelijke interpretatie van de Confucianistische klassieken en van de persoon van Confucius zelf. Een aantal passages in de oude canonieke werken wijzen, zo zegt men, op een Chinees "oer-monotheïsme", dat eerst later, mede onder Boeddhistische invloed, is gedegenereerd.
- c. Een doelbewuste verheerlijking van West-Europa als een land van deugd, orde en ideale regering, geheel volgens Confucianistisch patroon.
- d. Een selectieve geloofsverkondiging: grote nadruk op sociale Christelijke deugden, goede werken en hemelse beloning; weinig nadruk op (voor Chinese literaten weersinwekkende) kruisiging en erfzonde.

Daartegenover de stereotiepe anti-christelijke reactie, die, ondanks incidentele bekeringen, toch dominant bleef in de hoogste kringen. Steeds terugkerende argumenten: het Christendom is *asociaal* (priesterwezen, celibaat, onwerelds ideaal); *on-canoniek* (Confucius heeft het nooit genoemd; niet vermeld in de historische literatuur); *bijgelovig* (verwekking van Jezus, onbevleete ontvangenis, Hemel en Hel), derhalve een *variant of een copie van het Boeddhisme* (en dus niet geschikt voor ontwikkelde lieden); *barbaars* (vreemde taal in de cultus, band met Macao); *subversief* (Chr. ondermijnt het familiesysteem; het is een geheime vereniging; de patrès willen met Portugese hulp de dynastie omverwerpen).

Na 1665 wint geleidelijk de reactie aan kracht, en wordt het Christendom teruggedrongen tot een onbeduidend randverschijnsel. De gangbare verklaring dat de Ritenstrijd dit fiasco heeft veroorzaakt is onhoudbaar; de reactie was trouwens al lang begonnen vóór de echo's van die controverse tot het Chinese publiek doordrongen.

Als tentatieve verklaring vijf factoren:

- (1) Ondanks alle "accommodatie" bleven de literaten het Christendom identificeren met het Boeddhisme en andere marginale verlossingsleren, die vanouds zowel veracht als gewantrouwd werden.
- (2) De reïntegratie van het Keizerrijk na 1644: versterking van de Confucianistische orthodoxie, politiek van ideologische unificatie, en toenemende onderdrukking van afwijkende stromingen.
- (3) Het vreemde, buitenlandse karakter van de leer bleef overmatig geaccentueerd (handhaving van het Latijn, geen Chinese priesters, het steunen op Macao als externe economische basis).
- (4) Het is de missie niet gelukt, zich te integreren in de kern van de Chinese maatschappij: het familie- en clansysteem.
- (5) Het Christendom bleef een voornamelijk grootstedelijk verschijnsel, gericht op bekering van stedelijke groepen. Het binnenland en het platteland werden te weinig beroerd.

Literatuur:

1. *Chinese philosophie en religie:*
 Fung Yu-lan, *A Short History of Chinese Philosophy*, New York 1948
 D. Dawson (ed.), *The Legacy of China*, Oxford 1964
 C.K. Yang, *Religion in Chinese Society*, Berkely 1961
 Chan Wing-tsit, *Religious Trends in Modern China*, New York 1953

2. *Geschiedenis, Alg.:*
 E.O. Reischauer and J.V. Fairbank, (I) *East Asia, the great Tradition*, London 1960.
 (II) *East Asia, the modern Transformation*, London 1965.
 G.F. Hudson, *Europe and China - a Survey of their relations from the earliest times to 1800*, (repr.) London 1961.
 Ch.O. Hucker, *The Traditional Chinese State in Ming Times*, Tucson (ar.) 1961.
 A.F. Wright (ed.) *The Confucian Persuasion*, Stanford 1960.

3. *Over Christendom in China 1580—1660:*
 A.H. Rowbotham, *Missionary and Mandarin: The Jesuits at the Court of China*, Berkely 1942.
 K.S. Latourette, *A History of Christian Missions in China*, New York 1929.
 H. Bernard S.J., *Sagesse Chinoise et philosophie chrétienne*, Tientsin 1935.
 H. Bernard S.J., *Le père Matthieu Ricci et la société chinoise de son temps*, 2 vols., Tientsin 1937.
 L.J. Gallagher S.J., (trsl.) *China in the Sixteenth Century: the Journals of Mathew Ricci*, New York 1953
 G.H. Dunne, *Generation of Giants; the Story of the Jesuits in the Last Decades of the Ming Dynasty*. Notre Dame (Ind.) 1962

ERASMUS ALS EXPONENT VAN HET BIJBELSE HUMANISME

Dr. C. Augustijn

I. De visie op Erasmus is in de loop der eeuwen zeer verschillend geweest. In de laatste 50 jaar is er in hoofdzaak drieërlei visie geweest.

A. Erasmus is de eerste en grootste reformator geweest. Zo wordt hij b.v. getekend door Ypeij en Dermout in een werk, dat als de eerste wetenschappelijk verantwoorde kerkgeschiedenis van Nederland beschouwd kan worden. Erasmus wordt dan gezien als de man, die tegenover de heersende critiek op de kerk in feite in kerk zelve heeft aangetast. Ook in de katholieke kerkgeschiedschrijving wordt Erasmus — zij het met omgekeerde waardering — vaak zo afgebeeld. Zo b.v. door Mangan en Lortz.

B. Erasmus was een trouw zoon van de moederkerk, maar hij verwekte veel critiek doordat hij als "katholiek met vooruitziende blik" veranderingen in de kerk wenste door te voeren. Zo b.v. Wachters en het grootste deel der huidige katholieke kerkgeschiedschrijvers.

C. Erasmus is één der belangrijkste voorlopers van de 18e eeuw. Bij hem zijn in nuce rationalisme en Aufklärung reeds te vinden, zij het dat deze tendensen verscholen liggen omdat hij nog christen was en tot de kerk behoorde. Zo Renaudet en Enno van Gelder.

II. Wil men een helder beeld van Erasmus krijgen, dan zal men hem moeten zien in het geheel van de tijd waarin hij leefde en speciaal in het geheel van het destijds heersende geestelijke klimaat. In de 15de eeuw bezat de kerk een zeer grote macht en er heerste een krachtig godsdienstig leven. Ook de volksvroomheid leefde weer op. In deze wereld ontstonden renaissance en humanisme, niet als antikerkelijke stromingen maar wel als bewegingen, die de positie van de mens in de wereld op een nieuwe wijze beleefden. In het nieuw gevormde mensbeeld staan op de voorgrond de geweldige mogelijkheden van de mens. Hij is ziel en lichaam beide en daardoor tegelijkertijd gericht op God en op de zichtbare wereld. Zo intermedieert hij, maar kan hij ook de gevestigde orde doorbreken. Hij heeft grote mogelijkheden tot zelfverwerkelijking. Typerend voor de mens is dan ook zijn dignitas, die vooral gelegen is in de vrijheid. De beleving van de vrijheid leidt zelden tot ongebondenheid, omdat vrijheid en waardigheid elkaar completeren in de verantwoordelijkheid. Het optimisme is dan ook overheersend. Door de leiding van de rede kan de mens zichzelf corrigeren. De rede is het praktische intellect en daardoor krijgt hij moralisme grote kansen. Een paedagogische inslag is vaak aanwezig. Over het algemeen wordt de mensheid gezien als een geheel, de gedachte van de solidariteit is sterk en men zoekt naar een systeem, dat de eenheid der verschillende godsdiensten kan aantonen.

Dit alles had ernstige gevolgen voor de kerk. Zij gaat allengs haar overheersende positie verliezen. Een begin van secularisatie treedt op. Maar belangrijker is, dat het gehele geestelijke klimaat onbewust de fundamenteën van het kerkelijk denken van die tijd aantast. Zo is in het nieuwe denken de zonde niet zozeer een vergrijp tegen God en een overtreden van geboden die van buitenaf aan de mens worden opgelegd als wel schuld van de mens tegenover zichzelf, daar hij ontrouw is geworden aan zijn diepste wezen en zichzelf heeft verraden. De oude tweeslag van zonde en verlossing is daarmee omgevormd tot een dualisme in de mens zelf.

Het laat-middeleeuwse nominalisme heeft deze problematiek gezien en ook getracht, een

antwoord te geven op de grote vragen van de eigen tijd. Ook in dit denken wordt de vrijheid, de waardigheid, de autonomie en de verantwoordelijkheid van de mens beklemtoond. Toch blijven het twee gescheiden werelden, een scheiding die nog vergroot wordt door het totaal verschillend taalgebruik en door de methode van vraagstelling.

In dit geheel moet men het optreden van Erasmus zien. Het gaat hem om de vraag, hoe een vereniging van de idealen van de renaissance met een doorleefd christendom tot stand kan komen. Daarbij stond Erasmus uiteraard niet alleen. Hij is wel de belangrijkste exponent geweest van het bijbelse humanisme, dat deze vereniging tot stand trachtte te brengen.

III. Het denken van Erasmus over kerk en theologie wordt gekenmerkt door enkele centrale noties.

1. Het mensbeeld van Erasmus komt grotendeels overeen met dat van het humanistische denken van zijn tijd. Ook voor hem is de mens de mikrokosmos, die goddelijk en dierlijk tegelijk is. De mens heeft dus strijd te voeren tegen de lagere lusten die hem willen overheersen. In de latere strijd tegen Luther over de vrijheid van de wil ging het Erasmus dan ook niet om een domatische kwestie, maar om de verdediging van de verantwoordelijkheid van de mens.

2. Postief wil Erasmus de "philosophia Christi" prediken. Men mag deze uitdrukking niet zien als een aanwijzing van modernistische trekken in het denken van Erasmus (aldus Renaudet). Hij wil met deze term kort weergeven de verschijningsvorm van Christus, mede als norm voor het leven van christen en christenheid.

3. In zijn werken heeft Erasmus grote aandacht geschonken aan de vroege kerk. Een van zijn grootste prestaties is geweest de uitgave van Hieronymus' werken in 1516, later gevolgd door edities van vele andere patros. Hierbij wordt hij niet alleen geleid door filologische interesses. In haar levend geloof, haar eenvoud en zuiverheid en in haar beklemtonen van de bijbel is de vroege kerk voor hem een maatstaf geweest.

4. Hoogst belangrijk achtte Erasmus zelf zijn uitgave van het griekse nieuwe testament met vertaling in het latijn (1516). Ook zijn paraphrasen van de evangeliën en brieven dienen in dit verband genoemd te worden. Bij al dit werk heeft Erasmus zich ten doel gesteld, zijn tijdgenoten op deze wijze bij Christus te brengen. Het "sola scriptura" is geen zaak van de reformatie alleen, maar is bij velen aanwijsbaar.

5. De critiek, die Erasmus heeft geoefend op allerlei kerkelijke gebruiken en instanties, vloeit voort uit de onderscheiding die hij aanbrengt tussen vlees en geest. Al het uiterlijke, ook in de beleving van de godsdienst, behoort tot het lagere, het vlees. Erasmus ziet als het hogere de godsdienst van de geest. Daarom richt zijn critiek zich op een overwoekering van het geestelijke door het vleselijke. Hij ziet dit lagere niet alleen in allerlei vormen van volksdevoties, maar ook in de sacramenten en in het dogma van de kerk. Hij wil dan ook een minimum aan vastgelegde leer en een opgeven alle speculatie.

6. Als men nagaat, welke plaats de kerk in de gedachtenwereld van Erasmus heeft ingenomen, zal men tot de conclusie moeten komen, dat het instituut van de kerk eveneens tot het lagere behoort. Het hogere is in dit verband de christenheid, de gemeenschap van liefde en vrede. Ook na het optreden van Luther heeft Erasmus aan deze visie vastgehouden. Het was toen echter onmogelijk geworden dat zijn idealen verwezenlijkt zouden worden.

Samenvattend kan men zeggen, dat Erasmus getracht heeft, voor zijn tijdgenoten een nieuw doorleefd christendom mogelijk te maken. Mede door de opkomst van de Reformatie, die geheel andere idealen had, is het Erasmiaanse denken slechts in kleine kringen bewaard gebleven.

Literatuur

- I. A. Flitner, Erasmus im Urteil seiner Nachwelt (Tübingen, 1952).
J. Lindeboom, Erasmus in de waardeering van het nageslacht, in: Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 7de reeks dl.7 (1936), blz. 117-131.
A. Ypeij en I. J. Dermout, Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, dl.1 (Breda, 1819).
J. J. Mangan, Life, Character and Influence of Desiderius Erasmus of Rotterdam (London, 1927).
J. Lortz, Die Reformation in Deutschland, Bd.1 (Freiburg i.Br., 1939).
H. J. J. Wachers, Erasmus van Rotterdam (Amsterdam, 1936).
A. Renaudet, Etudes Erasmiennes (1521-1529) (Paris, 1939).
A. Renaudet, Erasme et l'Italie (Genève, 1954).
H. A. Enno van Gelder, The two reformations in the 16th century (The Hague, 1961).
- II. A. von Martin, Soziologie der Renaissance (Stuttgart, 1932).
W. K. Ferguson, The Renaissance in Historical Thought (Cambridge Massachusetts, 1948).
H. Schulte Nordholt, Het beeld der renaissance (Amsterdam, 1948).
P. O. Kristeller, Renaissance Thought (New York, 1961).
W. K. Ferguson, Renaissance Studies (London Ontario, 1963).
H. A. Oberman, The harvest of medieval theology (Cambridge Massachusetts, 1963).
S. Dresden, Het humanistische denken (1967).
- III. J. Huizinga, Erasmus (5 Haarlem, 1958).
A. Auer, Die vollkommene Frömmigkeit des Christen (Düsseldorf, 1954).
J. Lindeboom, Erasmus. Onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan (Leiden, 1909).
C. Augustijn, Erasmus. Vernieuwer van kerk en theologie (Baarn, 1967).

OLDENBARNEVELT

Dr. A.Th. van Deursen

Uitgangsvragen zijn:

wat waren de voornaamste kenmerken van Oldenbarnevelts beleid?

wat waren de voornaamste verschilpunten in het tegen hem gevoerde proces?

waarom werd Oldenbarnevelt ter dood veroordeeld?

Het onderzoek blijft beperkt tot de buitenlandse zaken, de verhouding provincie-Genera-
liteit en de godsdiensttwisten.

1. *Buitenlands beleid*

De meeste kritiek richtte zich tegen Oldenbarnevelts Franse politiek. De Franse regering gold na 1610 algemeen als Spaansgezind, en streefde een huwelijksalliantie met Spanje na. Pogingen van de Franse groten, deze huwelijken ook door middel van gewapend verzet te voorkomen, vonden steun bij de Franse Hugenoten, en sympathie bij alle protestantse mogendheden.

Katholieken zowel als protestanten in heel Europa zagen de Franse opstanden allereerst als een Hugenoots belang, en meenden dat die de kracht van het internationale katholicisme zouden verzwakken. Men was namelijk sterk geneigd de Europese politiek te zien als een ideologische strijd van katholiek tegen protestant, waarbij internationale solidariteit niet alleen zedelijke plicht was, maar ook het eigenbelang het beste diende.

Oldenbarnevelt was een andere mening toegedaan. Hij geloofde dat Frankrijk altijd Spanjes tegenstander zou moeten blijven, zolang de Habsburgers het met insluiting bedreigden. Frankrijk bleef dus voor hem een natuurlijke bondgenoot, die men niet van zich moest vervreemden door het aanmoedigen van opstanden. Het verdere verloop van de geschiedenis gaf hem gelijk, maar velen in de Republiek begrepen Oldebarnevelts politiek niet. Zij zagen weinig verschil tussen pro-Frans en pro-Spaans. Zij veroordeelden het, dat Oldenbarnevelt een regering ondersteunde die als Spaansgezind gold. Hun onbehagen werd tot wantrouwen, toen Oldenbarnevelt in 1617 positief reageerde op het Franse verzoek militaire hulp beschikbaar te stellen voor de onderdrukking van een opstand. De vrede in Frankrijk kwam weliswaar tot stand vóór de hulptroepen afmarcheerden, maar deze episode heeft Oldenbarnevelts reputatie veel kwaad gedaan.

Met Jacobus I van Engeland kwam Oldenbarnevelt in conflict, toen deze koning in 1611 protesteerde tegen de benoeming van Conradus Vorstius tot hoogleraar te Leiden, naar het oordeel van Jacobus een gevaarlijk ketter. Jacobus geloofde dat Oldenbarnevelt door het begunstigen van ketterijen algemene tolerantie wilde voorbereiden, en daarmee godsdienstvrijheid voor katholieken. Het voornaamste beletsel voor vrede met c.q. onderwerping aan Spanje zou daarmee zijn verdwenen.

Ten aanzien van Duitsland richtte de kritiek zich vooral op de gebeurtenissen van 1614, toen de Spanjaarden zich meester maakten van Wezel. De Republiek werd door deze aanval niet verrast, maar had toch verzuimd tijdig maatregelen te nemen. Oldenbarnevelts naam kwam ook daardoor in opspraak.

Al deze punten te zamen deden de vraag rijzen of hier niet eerder aan landverraad, dan aan eenvoudig verschil van inzicht gedacht moest worden.

Het wantrouwen zal nog versterkt zijn, toen de advocaat bij zijn verhoor geen bevredigende verklaring kon geven voor de wijze waarop hij in 1609 in het bezit gekomen was van een som van 14.000 gulden, uitbetaald in Spaanse pistoletten. Landverraad is dan ook het verzwegen hoofdpunt in de aanklacht tegen Oldenbarnevelt, hoewel het vonnis daarvan zwijgt. Oldenbarnevelts tegenstanders waren van zijn schuld overtuigd, ook Maurits, die zich herhaaldelijk in die zin heeft uitgelaten. Wie daar geen oog voor heeft (zoals Gerlach in zijn dissertatie over het proces-Oldenbarnevelt), zal Maurits' houding niet in het juiste licht kunnen stellen.

De stadhouder heeft Oldenbarnevelt volkomen verkeerd beoordeeld, maar handelde te goeder trouw.

II. *Staten-Generaal en provinciën*

Men zegt dikwijls dat Oldenbarnevelt in zijn proces de provinciale souvereiniteit verdedigde tegen de souvereiniteitsaanspraken van de Staten-Generaal. Hebben de Staten-Generaal inderdaad zulke pretenties gehad? In de beginjaren van de Republiek hebben wij wel eens uitspraken gedaan die in die richting schenen te wijzen, maar er zijn nooit formele, algemeen als geldig erkende rechtsregels opgesteld. Dat heeft ook nooit in de bedoeling gelegen. De provinciën waren enerzijds zeer aan hun eigen souvereiniteit gehecht, maar zagen anderzijds in dat de Republiek bij consequente toepassing van dat beginsel onbestuurbaar zou zijn. Daarom lieten zij de theorie in het vage, en bepaalden hun standpunten naar de eisen van de praktijk. Het gebeurde herhaaldelijk dat de Staten-Generaal in provinciale geschillen ingrepen, meestal om een minderheid in bescherming te nemen. Zij hadden dat ook in de bestandsjaren wel gedaan (Utrecht 1610, Leeuwarden 1615). Ook overstemming vond plaats, zelfs in financiële zaken (convooien en licenten 1609), als de bestuurbaarheid het vereiste.

De positie van de stadhouder was evenmin duidelijk geregeld. Zijn ambt was provinciaal, zijn betekenig interprovinciaal. Bij verschil van inzicht tussen de provinciën van zijn gouvernement kon hij zonder zichzelf in tweeën te delen het provinciale karakter van zijn ambt geen recht doen.

Deze vragen spelen dan ook in het proces-Oldenbarnevelt geen wezenlijke rol. De beklagden beriepen zich op het formele recht, in de wetenschap dat zij daarin sterk stonden. Maar ook Oldenbarnevelt zelf had het met zulke principes in de praktijk niet altijd even nauw kunnen nemen. Het eigenlijke probleem in 1618 was niet de souvereiniteitsvraag, maar of de bestuurbaarheid van het land ook gehandhaafd kon worden nu juist het machtige Holland een afwijkend standpunt innam.

III. *De godsdiensttwisten*

Na de vestiging van de reformatie in 1572 zijn in de Hollandse kerken aanvankelijk verschillende groepen te onderscheiden. De Calvinisten nemen echter al spoedig de leiding. Zij leggen hun leer en systeem van regering aan de kerken op. Omstreeks 1590 is deze ontwikkeling ten naaste bij voltooid. Vertegenwoordigers van andere richtingen passen zich aan, of worden in tuchtprocedures betrokken. Het optreden van Arminius doet de Calvinisten vrezen dat de groepen die zij al overwonnen waanden toch weer een kans zullen krijgen. Het remonstrantisme achten zij in strijd met de door hen hoog gewaardeerde reformatische traditie, waarvan de belijdenisformulieren de uitdrukking zijn.

De remonstranten zijn altijd een minderheid gebleven, en opponeren in feite tegen de aangenomen leer. Binnen de hervormde kerk is hun positie dan ook précair. Zij genieten echter relatief veel steun onder de zogenaamde liefhebbers van de religie. Deze liefhebbers zijn geen lidmaten, en communiceren dus niet, maar kerken wel min of meer regelmatig. In de regentenklasse waren zij destijds een tamelijk veel voorkomend type. Zulke regenten zien in het remonstrantisme een mogelijkheid de hervormde kerk te verbreden tot een nationale kerk, vrij van kerkelijke tucht. Ook Oldenbarnevelt wenst een verdraagzame, ruimere Hollandse kerk, maar begrijpt dat hij die niet zal kunnen verkrijgen met medewerking van de kerkelijke vergaderingen. Zijn pogingen de Staten van Holland tot schepper van deze nieuwe kerk te maken, miskenden echter de weerstandskracht van het Calvinisme. De Calvinisten verloren hun greep op de kerken niet, en Oldenbarnevelts kerkpolitiek heeft nooit reële kans van slagen gehad.

Literatuur

Jan den Tex, Oldenbarnevelt, drie delen, Haarlem 1960–1966 (zeer uitvoerige biografie, steunend op uitgebreid onderzoek. Enige voorzichtigheid met Den Tex' neiging tot het bouwen van vernuftige hypothesen blijft geboden).

H. Gerlach, Het proces tegen Oldenbarnevelt en de "maximen in den staet", Haarlem 1965 (juridische dissertatie over de staatsrechtelijke principes van Oldenbarnevelt en zijn tegenstanders. De auteur betoogt het gelijk van de eerste, maar meent ten onrechte dat de zaak daarmee afgedaan is).

A.J. Veenendaal, Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie, II en III, Den Haag 1962–1967 (uitgave van Oldenbarnevelts papieren en correspondentie in 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 108 en 121).

A.Th. van Deursen, Honni soit qui mal y pense? Amsterdam 1965 (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling letteren, nieuwe reeks deel 28, no.1. Over de positie van de Republiek tussen de mogendheden in de beginjaren van het bestand).

V NIEUWSTE GESCHIEDENIS

ALGEMEEN

HET MODERNE IMPERIALISME

Drs. J.G. Hegeman

1. *Probleemstelling:* De belangrijkste punten in de nog steeds voortdurende discussies over het moderne imperialisme (waarmee dan meestal bedoeld wordt de versnelde verdeling van de wereld — Afrika! — vanaf ca 1880) zijn:
 - a) de problematiek omtrent de aard van dit fenomeen, die zich al manifesteert in het gebruik van soms zeer verschillende *definities*.
 - b) *de vraag naar de oorzaken* ervan, resp. de vraag in hoeverre het mod.impr. een al dan niet noodzakelijk gevolg was van de ontwikkelingen van het kapitalisme, de moderne techniek, de massaproductie enz.
 - c) de mate van *continuïteit* tussen vroegere vormen van imperialisme resp. kolonialisme en het moderne imperialisme.
 - d) de vraag naar de *gevolgen* voor de beide groepen erbij betrokken landen.
2. *Begripsbepaling.* De discussie wordt gecompliceerd door de verschillende definities, die gehanteerd worden (zie ook het tijdens de colleges uitgereikte stencil).

B.v.: *Lenin*: het mod.imp. is een bepaalde vorm(fase) van het kapitalisme (monopolie-kapitalisme).

Schumpeter: imperialisme is objectloze gewelddadige expansie, berustend op overwegend irrationele, atavistische denkgewoonten. Het moderne imp. is dus eigenlijk in strijd met het rationele kapitalisme.

Tussen deze uitersten bestaan allerlei varianten. Ook op andere punten lopen de definities uiteen. Het is daarom zinvol de volgende onderscheidingen te maken:

 - a) *politiek* (formeel) *imperialisme* (de politieke beheersing van delen van de wereld). Het verschil met *kolonialisme* wordt door sommigen gezien in de aard van het mod.imp. (minder uitsluitend gericht op het stichten van nederzettingen en handelsposten), terwijl de term imperialisme ook in die zin ruimer is, dat hij ook voor niet-overzeese expansie wordt gehanteerd. (De meeste Amerikanen bedoelen met "imperialisme" uitsluitend deze politieke vorm).

Dit politieke imperialisme trachten sommigen met overwegend economische argumenten te verklaren; anderen hechten meer waarde aan andere oorzaken.

 - b) *economisch* (informeel) *imperialisme* (het indirect — economisch — controleren van bepaalde gebieden zonder directe politieke beheersing daarvan).

Met name de communistische literatuur noemt deze vorm ook zonder meer imperialisme en gaat daarin zeer ver ("het Amerikaanse imperialisme in West-Europa").

Vele Westeuropese auteurs trachten bepaalde vormen van informeel imperialisme ook te betrekken in de term "imperialisme"; de grenzen tussen directe en indirecte

controle zijn echter moeilijk te trekken en zullen van geval tot geval moeten worden bepaald.

Ter wille van de wetenschappelijke duidelijkheid zal men toch duidelijke politieke aspecten aan een economische dominantie moeten kunnen constateren om van imp. te kunnen spreken, anderzijds moeten inzien dat deze aspecten inderdaad informeel kunnen zijn.

3. De *eerste theorieën* over het mod.imp. legden sterk de nadruk op de economische oorzaken en accentueerden de verschillen met het vroegere kolonialisme. *Hobson* (1902) zag als eigenlijke drijfveer voor de nieuwe Britse politieke expansie een kleine groep profiteurs, die rendabele investeringen overzee zochten en hun wil oplegden aan regering en volk. Het imp. beschouwde hij als schadelijk voor het land als geheel; het zou kunnen worden opgeheven door een betere inkomstenverdeling. *Lenin* bouwde op deze theorie voort, maar zag het imp. (waarbij hij weinig onderscheid maakte tussen de formele en informele vormen ervan) als een onvermijdelijke overgangsfase van het kapitalisme.

Tegen deze en andere economische verklaringswijzen werden in de loop der jaren onder meer de volgende *tegenargumenten* aangevoerd:

de Britse investeringen in de nieuw verworven gebieden bleven relatief zeer laag, vergeleken met die in het oude Empire (India, Dominions) en daarbuiten (Latijns-Amerika); ook als grondstofleveranciers en als afzetmarkt waren deze nieuwe gebieden relatief onbelangrijk. Duitsland en Frankrijk investeerden en handelden relatief eveneens weinig met hun nieuwe koloniën. Rusland en de USA moesten geld lenen etc. etc. Speciaal tegen Lenin wordt nog aangevoerd, dat Engeland met de grootste expansie juist een zeer lage graad van monopolievorming had.

4. De *nieuwere theorieën* leggen dan ook het accent vooral op niet-economische factoren:

- a) Door de *opkomst van Duitsland* was het politieke evenwicht in Europa verbroken; de Europese tegenstellingen werden overgeplant buiten Europa; het imp. had vooral politieke achtergronden, economisch waren de nieuw verworven territoria met enkele uitzonderingen zonder betekenis.

Een van de belangrijkste exponenten van deze theorie onder de contemporaine auteurs is *Fieldhouse*, die ook een vrij grote mate van continuïteit ziet in de Europese expansie: er waren altijd twee doeleinden in de koloniale expansie (economische voordelen en machtspolitiek); na 1880 gaan de machtspolitieke motieven weer overheersen en wel vooral door het optreden van Bismarck (1884 Conferentie over Congo).

Als motieven voor Bismarck's koloniale politiek worden meestal genoemd: afleiden van Frankrijk buiten Europa; aanwakken van Frans-Engelse tegenstelling; enz.

Slechts weinigen achten economische pressuregroups in dit verband van doorslaggevend belang.

Brunschwig tracht aan te tonen, dat de Franse imp. politiek vooral een prestige-politiek was, die niet door economische verwachtingen of feiten werd ingegeven.

- b) Ook het feit, dat bepaalde landen *tegen hun* zin o.a. door interne toestanden binnen de koloniën, *gedwongen* werden hun invloed verder uit te breiden,

wordt door sommigen als een zeer belangrijke factor gezien. *Gallagher* en *Robinson* zien dit, naast de Europese verhoudingen, voor Afrika zelfs als een doorslaggevende oorzaak (Mahdisten in Egypte; angst voor afval van de Kaapkolonie in Zuid Afrika). Ook deze auteurs zien een principiële continuïteit in de Britse expansie: informeel, wanneer mogelijk, formeel wanneer nodig.

- c) Daarnaast werd en wordt (*Langer*, *Hanna Ahrendt* e.a.) veel waarde toegekend aan factoren als rassisme, sociaal-darwinisme, nationalisme; het ontstaan van massademocratie en massapers. (Hiertegen wordt wel aangevoerd, dat de buitenlandse politiek in die tijd vooral nog gemaakt bleef worden door een kleine groep en dat de publieke opinie zich slechts incidenteel voor de imp.politiek interesseerde).

5. *Bezwaren*. Er is onder Westelijke auteurs dus een vrij grote mate van eensgezindheid in die zin, dat men de economische oorzaken van het imperialisme zeer ondergeschikt acht. Hierbij bestaat duidelijk de neiging om naar een ander uiterste door te slaan.

- a) Dat de economische *opbrengst* van het formele imperialisme achteraf gering bleek te zijn, bewijst nog niet, dat de *verwachtingen* niet groot waren en een grote rol speelden.
- b) Ook al had de Duitse koloniale politiek primair politieke oogmerken, toch mag men de economische aspecten hiervan niet te veel uit het oog verliezen; o.a. door middel van koloniale eisen wilde men de Engelse economische hegemonie als zodanig bestrijden. (vgl. bv. *M. Barratt Brown*, *Hallgarten* e.a.)
- c) Imperialisme wordt dikwijls te veel gezien als directe politieke overheersing, waarmee de informele aspecten verwaarloosd worden en langs *Lenin* c.s. heen wordt gepraat.

6. De *gevolgen* van het mod.imp. zijn uiteraard moeilijk te becijferen. Het economische rendement van de formeel beheerste gebieden wordt over het algemeen voor de koloniserende landen niet zo groot geacht (enkele gebieden en bepaalde bevolkingsgroepen natuurlijk uitgezonderd, vgl. — nog steeds — *Hobson*). De welvaart van het Westen berust niet (ook een "links" auteur als *Barratt Brown* stelt dit) op imperialistisch uitbuiting; wel is, volgens velen, de kloof tussen rijke en arme landen door het imp. vergroot door de geforceerde oriëntatie op de Westelijke markten. Duidelijk is, dat het economische rendement van de informele vormen van imp. groter is (geweest).

Over deze moeilijke materie is nog te weinig betrouwbaar materiaal beschikbaar.

7. *Conclusie*: een monocausale verklaring van het (formele) moderne imperialisme is niet mogelijk; te veel verschillende factoren zijn er op van invloed geweest. Het verschijnsel als geheel is het best te verklaren door te letten op de *coïncidentie* van verschillende zaken, die niet alleen in een causaal verband met elkaar gebracht kunnen worden:

de ontwikkeling van het kapitalisme en van de massaproductie, het geloof bij velen in de economische noodzaak van koloniaal bezig; de (ook psychologische) gevolgen van het hernieuwd optredende protectionisme in bepaalde landen; de nieuwe politieke verhoudingen in Europa; de ontdekking van de binnenlanden van Afrika,

het machtsvacuüm door en elders door de technische superioriteit van het Westen; de ontwikkeling naar massademocratie; de nieuwe massapers, de grote verspreiding van ideeën over de beschavingsmissie van het superieure blanke ras, van sociaaldarwinistische denkbeelden en van hypernationalisme.

Deze omstandigheden traden in van land tot land, van geval tot geval, wisselende combinaties op; in de nieuwe literatuur is er een duidelijke tendens om minder het accent te leggen op de economische oorzaken, maar meer op de politieke en psychologische factoren.

Beknopte literatuurlijst over "het moderne imperialisme"
(de met x gemerkte titels worden speciaal aanbevolen)

- x *"The New Imperialism"* (H.M.Wright ed.). Analysis of late 19th century expansion. Boston 1961.
(Serie: Problems in European Civilisation) — historiografisch; geeft fragmenten uit "classics" als Hobson, Lenin, Schumpeter, Langer en vele andere auteurs. Met uitvoerige bibliografie.
- x *"Imperialism and colonialism"* (Nadel and Curtis ed.) Serie: Main themes in European history; London 1964. — eveneens een historiografische bundel, met minder maar uitvoeriger fragmenten uit modernere litt.O.a.art. van Fieldhouse, Gallagher en Robinson, en een gedeelte uit Brunschwig.
- x *"The Imperialism Reader"* (L.Snyder ed.) New York 1962. — een uitvoerig boek met leesteksten uit de tijd v.h. imp.: politieke speeches, imp.verdragen, boekfragmenten etc. Zeer nuttige didactisch hulpmiddel.
J.G. van Dillen De economische verklaring van het moderne imperialisme (Tijdschr. v. Gesch. 1921; ook in zijn bundel "Mensen en Achtergronden", Groningen 1964). — een knappe beschouwing over de in die tijd bestaande theorieën.
W.L. Langer A critique of imperialism (in: Foreign Affairs, oktober 1935) — belangrijk artikel, waarin psychologische factoren veel accent krijgen.
- x D.K.Fieldhouse Imperialism, a historiographical revision (in: Econ. Hist. Review 2nd series, XIV - 1961) — voortreffelijk historiografisch resumé met eigen theorie, zie tekst.
idem, "The colonial Empires. A comparative survey from the 18th century, London 1966. — een feitelijk handboek.
R.Robinson-J.Gallagher-A.Denny Africa and the Victorians. The official mind of imperialism, London 1963. — analyse van de Engelse politiek in Afrika met de theorie dat de staatslieden grotendeels met tegenzin door omstr. gedwongen werden.
- x H.Brunschwig Mythes et réalités de l'impérialisme colonial français (1871-1914), Paris 1960. — tracht aan te tonen, dat Franse pol. vnl. prestige politiek was; in details niet altijd overtuigend, maar voor een groot deel wel. Belangrijk werk.
R.Kiebnner-H.D.Schmidt Imperialism; the story and significance of a political word (1840-1960), Cambridge 1964. — geschiedenis van de term tegen achtergrond van politiek klimaat.
B.Semmel Imperialism and social reform. English social-imperialist thought (1895-1914), London 1960. — ietwat rommelig, maar zeer interessant; bespreekt verschillende motieven die tot verschillende vormen van imp. denken leiden.
- x M.Barratt Brown After imperialism, London 1963. — "linksgekleurd" maar niet

dogmatisch; geeft schat van economische gegevens, investeringscijfers etc; beschouwingen over soc-econ.gevolgen v.h. imp. en over imperialisme nu. Hier en daar aanvechtbaar maar belangrijk.

Journal of Economic History (1961 no.4) imperialisme nummer — met o.a. artikelen van Semmel, Landes, Hammond, Segal-Simon.

x *"Colonialism and decolonisation"* — Speciaal nummer van "The Journal of Contemporary History" IV, 1 (jan.1969)

Hierin o.a. de volgende artikelen:

R. von Albertini: The impact of two world wars on the decline of colonialism (emancipatie van koloniën niet slechts bijproduct van oorlogen, maar te zien als onderdeel van structurele veranderingen over de gehele wereld).

Gaston Leduc: The economic balance sheet of colonialism (balans niet te becijferen).

Henri Baudet: The Netherlands after the loss of empire (verlies van Indonesië was economisch van voordeel; investeringen bleven nu in Nederland waardoor industrialisatie kon worden gefinancierd).

N.B. een nederlandse versie van dit laatste artikel verscheen in "Spiegel Historiae" IV, 2 (febr. 1969).

D.Platt "Economic factors in British policy during the New Imperialism" (in "Past and Present", april 1968). Accentueert economische factoren.

W.Mommsen "Nationale und ekonomische Faktoren im Britischen Imperialismus" (in: Historische Zeitschrift, Band 206 - juni 1968). Veel aandacht voor nationalisme als factor naast econ.motief.

J.A.Hobson Imperialism, a study (classic, zie tekst) London 1902.

W.I.Lenin Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus (essentieel voor comm. theorieën).

(1e Russische uitgave Petrograd 1917).

I. Enkele definities:

1. Het imperialisme is die fase van het kapitalisme, waarin de verdeling van de wereld door de kapitalistische mogendheden is voltooid en de verdeling van de wereld door de internationale monopolies is begonnen (Lenin).
2. Het imperialisme is een atavisme. Het is de objectloze neiging van een Staat tot onbeperkte, gewelddadige expansie. (Schumpeter)
3. Imperialisme noemt men het streven van Staten naar onbeperkte uitbreiding, de neiging tot het vormen van een wereldrijk. De term is modern, doch het verschijnsel is oud. (van Dillen).
4. The extension of the power and influence of a nation over other nations, territoria or groups of people...
To restrict imperialism to the actual territorial control of foreign States or Nations is to limit it appreciably and leaves out of consideration various kinds of economic and cultural control which can be very real (Colliers Encyclopedia)

5. Imperialisme is de politieke functie van het proces van integratie van nieuwe gebieden in een zich expanderende economie (Gallagher-Robinson).

II. Enkele cijfers

- a. Koloniaal bezit van enkele grote mogendheden.

	1876		1914	
	opp.(km ²)	mln.inw.	opp.(km ²)	mln.inw.
Engeland	22,5	251,9	33,5	393,5
Frankrijk	0,9	6	10,6	55,5
Duitsland	—	—	2,9	12,3

- b. Gebied behorende tot Europese koloniale mogendheden (in %)

	1876	1900	toename
Afrika	10,8	90,4	79,6
Oceanie	56,8	98,9	42,1
Azie	51,5	56,6	5,1
Australië	100,—	100,—	—
Amerika	27,5	27,2	0,3

III. Enkele recente boeken

- G.Nadel-P.Curtis*: Imperialism and colonialism (Serie: Main themes in European History). London 1964. Hierin o.a. artikelen van Fieldhouse en Gallagher-Robinson.
- D.K.Fieldhouse*: The colonial empires. A comparative survey from the 18th century. London 1966.
- R.Robinson-J.Gallagher-A.Denny*: Africa and the Victorians. The official mind of imperialism. London 1963.
- H.Brunschwig*: Mythes et réalités de l'impérialisme colonial français (1871—1914). Paris 1960.
- M.Barratt Brown*: After imperialism. London 1963.

GESCHIEDENIS EN GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE KOUDE OORLOG

Dr. G. Harmsen

Onder de *Koude Oorlog* versta ik de machtspolitieke worsteling op wereldschaal tussen de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten van na de Tweede Wereldoorlog. Deze omschrijving werpt reeds direct enkele fundamentele problemen op. Ten eerste doet zich de vraag voor of de tegenstelling tussen de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten inderdaad pas van na 1945 dateert, als we deze in ruimere zin opvatten als de tegenstelling tussen Rusland en de westelijke wereld. Verschillende historici wijzen erop dat reeds het tsaristische Rusland voor dezelfde diplomatieke doelen streed als de sowjet-regering nu. Hierbij wijzen zij op het verlangen naar ijsvrije havens en het bezit van de Dardanellen. Anderen vestigen er de aandacht op dat de Koude Oorlog opgevat als een conflict tussen kapitalisme en communisme reeds het interbellum beheerste. Naar mijn mening zijn de diplomatieke schermutselingen uit de periode van het tsarisme en zelfs de bestrijding van het militair en economisch nog zwakke bolsjewistische Rusland van voor de Tweede Wereldoorlog kwalitatief van een andere orde dan de Koude Oorlog-spanning van na 1945. En wel om twee redenen. Ten eerste omdat er na 1945 een situatie is ontstaan waarin de Verenigde Staten militair en economisch de sterkste macht ter wereld vormen met als enige tegenspeler de Sowjet-Unie. Want, zij het zwakker dan de Verenigde Staten, treedt ook de Sowjet-Unie voor het eerst in haar bestaan, na 1945 als wereldmacht op het toneel. Deze rigoreuze vereenvoudiging van de wereldpolitieke verhoudingen stond echter niet op zichzelf maar ging gepaard met een energetisch- technologische revolutie, in eerste instantie op het terrein van de militaire bewapening. De produktie van nucleaire wapens door de Verenigde Staten in 1945 betekent een historisch keerpunt. Was het voordien zo geweest dat oorlogen dienden om datgene te bereiken wat met normale diplomatieke middelen niet mogelijk was gebleken en kon Von Clausewitz zeggen dat oorlog de voortzetting was van de diplomatie met andere middelen nu ontstond een kwalitatief andere en nieuwe situatie. Door de vernietigingskracht van de nucleaire wapens die naarmate zij meer geperfectioneerd werden het vernietigen van alle menselijke leven op aarde binnen het bereik van het technisch mogelijke brachten, werd de oorlog tussen de twee grote wereldmachten een middel dat niet meer adequaat aan het gestelde doel was. En dit maakt de Koude Oorlog tot wat hij is n.l. een nog net niet oorlog. Hoewel het in de Koude Oorlog inderdaad gaat om een worsteling tussen twee maatschappelijke systemen, tussen twee fundamenteel tegengestelde wereldbeschouwingen en de oorsprong van deze tegenstelling terecht gezocht wordt in 1917, het jaar van de Russische Revolutie, het jaar van het ontstaan van de Sowjet-Unie en van de internationale communistische beweging, heeft deze én door de vereenvoudiging van de politieke verhoudingen in en door de Tweede Wereldoorlog én vooral door de ontwikkeling van de nucleaire wapens pas na 1945 haar eigenlijke karakter gekregen. Kenmerkend hiervoor is het *totale* karakter van de Tweede Wereldoorlog die niets en niemand de kans gaf er zich aan te onttrekken. Ook het culturele en geestelijke leven werd er in toenemende mate door beheerst. Deze volslagen verideologisering had ook voor de sociale wetenschappen en de geschiedschrijving desastreuze gevolgen en laat zich qua hevigheid alleen vergelijken met ideologisch-politieke worstelingen als die tussen christendom-islam in de tijd van de kruistochten en tussen room-katholicisme-protestantisme in de tijd van de reformatie.

Ook toen een zwart-wit denken, een volledige polarisering van goed en kwaad etc. Juist dit *totale* karakter acht ik essentieel voor de Koude Oorlog en laat deze daarom pas na 1945 beginnen zonder te ontkennen dat de wortels te vinden zijn in de Russische Revolutie, in de München-politiek van de jaren dertig en in problemen die reeds tijdens de Tweede Wereldoorlog opdoken.

Het eigenlijke *verloop* van de Koude Oorlog wordt bepaald door de bewapeningswedloop en de hierbij aan weerszijden geboekte successen. Aanvankelijk bezaten de V.S. het monopolie van de atoombom. De S.U. had echter slechts vier jaar nodig om ook in staat te zijn atoombommen te vervaardigen (1949); in 1952 beproefde de V.S. met succes de eerste waterstofbom, in 1953, slechts één jaar later, was de S.U. zo ver; bij de ontwikkeling van zware raketten verkreeg de S.U. een duidelijke voorsprong; de eerste spoetnik doorkruiste in 1957 het luchtruim en pas in 1958 slaagde een bescheiden Amerikaanse poging.

Zonder ons in de technische details van deze bewapeningswedloop te verdiepen en zonder ons een oordeel aan te matigen over wie van de twee nu sterker is, kunnen we als historici het beste constateren dat er sprake is van een remise-stelling. We kunnen dit des te veiliger omdat deskundigen reeds lang spreken van een overkillcapacity en/of één van beide supermachten nu in staat is twee keer of nog meer keren de totale mensheid te vernietigen, doet niet meer ter zake. Deze remise-stelling is essentieel voor het latere karakter en het verloop van de Koude Oorlog in de jaren vijftig en vormt tegelijk de basis en het uitgangspunt van de pogingen om te komen tot ontspanning. Bij de periodisering van de Koude Oorlog zal de ontwikkeling van de bewapeningstechniek en de verschillende etappes die deze doorliep, de grondslag moeten zijn. Speelde aanvankelijk het Amerikaanse atoombommonopolie waarschijnlijk een beslissende rol bij het ontketenen en op gang brengen van de Koude Oorlog, uit de latere remise-stelling laat zich de aflatende spanning begrijpen. Typerend in dit verband is de houding van Winston Churchill die op 5 maart 1946 in zijn bekende Fulton-speech in zekere zin de Koude Oorlog openlijk verklaarde en motiveerde, maar daarbij vooral wees op de gunstige kans die het Westen had om deze oorlog te winnen. Dezelfde Churchill echter zag begin 1953 in, dat deze kans verkeken was en pleitte voor het beëindigen van de Koude Oorlog; hij erkende het recht van de Sowjet-Unie op garanties voor haar veiligheid.

De wederzijdse verideologisering van het conflict in een zo totale vorm, maakte dat ook de westerse geschiedschrijving uit de jaren vijftig er duidelijk de sporen van droeg. De oorzaak van de Koude Oorlog werd uitsluitend gezocht in het streven van de Sowjet-Unie naar de wereldheerschappij; het hoogste levensdoel van het westen kon niet anders zijn dan de mensheid, overal ter wereld, met of zonder zijn instemming, te behoeden voor een communistische heerschappij. In deze visie neemt de Sowjet-Unie voortdurend het initiatief tot verscherping van de Koude Oorlog en doet het westen niet anders dan bij iedere zet van de Sowjet-Unie antwoorden met een tegenzet. De historici die deze opvatting zijn toegedaan rekent men tegenwoordig tot de 'orthodoxe' school. In de jaren zestig is er echter ook een 'revisionistische' school ontstaan, d.w.z. een school die de orthodoxe opvatting aan een revisie, aan een herziening onderwerpt.

Deze school staat bij monde van haar meest extreme vertegenwoordigers op het standpunt dat de Verenigde Staten de Koude Oorlog begonnen zijn en dat de Sowjet-Unie niet anders kon doen dan antwoorden op iedere stap van de VS met een soortgelijke maatregel (atoombom; waterstofbom; de stichting van twee afzonderlijke Duitse staten; de vorming van een westelijke en oostelijke verdedigingspact; etc.). De theoretische zwakte van beide

scholen schuilt in de neiging een schuldige te willen aanwijzen voor het ontstaan en voortduren van de Koude Oorlog zonder daarbij ooit zover te gaan de andere partij geheel van schuld vrij te pleiten in plaats van het verschijnsel te analyseren en te begrijpen door er de genese van bloot te leggen. Licht kan dan de indruk gewekt worden dat de Koude Oorlog een toevalligheid is die zich had laten vermijden wanneer bepaalde staatslieden een scherper inzicht of een beter karakter hadden gehad. D.F. Fleming, een oudere liberale historicus, de schrijver van het bruikbaarste standaardwerk over dit thema "The cold war and its origins" (New York 1961, 1158 p.) is de mening toegedaan dat de hoofdschuld bij de leidende Amerikaanse politici ligt. Tegenover deze beide scholen kan men schematiserend de historici plaatsen die de oorzaak van de Koude Oorlog zoeken in de verschillende sociaal-economische structuren van de op elkaar botsende statenblokken. Dit doet bijv. de voortreffelijke kenner van de communistische wereld I. Deutscher in "Twenty years of cold war" (1965). Ook al is men echter van mening dat de Koude Oorlog onvermijdelijk was, dan nog zijn het de leidende politici die de vorm van het verloop ervan bepalen. In één opzicht zijn de historici van de orthodoxe school in het voordeel boven die van de revisionistische school; in het algemeen hebben zij namelijk gemakkelijker en eerder toegang tot de bronnen. De revisionist G. Alperovitz richt in zijn boek "Atomic diplomacy: Hiroshima and Potsdam" (New York 1967) zijn aanvallen op de verschillende publicaties van H. Feis. Feis heeft echter toegang gehad tot de archieven van het State Department, maar Alperovitz niet. De laatste moet het dus hebben van het signaleren van omissies en van het anders interpreteren en rangschikken van de gegevens die de eerste verschaft.

Wat de voorgeschiedenis van de Koude Oorlog betreft, kan voor het begrijpen van het diepgewortelde wederzijdse wantrouwen niet genoeg de nadruk gelegd worden op de volgende verschijnselen en gebeurtenissen: 1. de aantasting van het privaatbezit der produktiemiddelen in de Sowjet-Unie en het annuleren van alle schulden (leningen) die staat en ondernemingen in het buitenland hadden (Frankrijk!);

2. de ideologische en politieke strijd van de sowjet-regering tegen de orthodoxe kerk die in het westen werd geïnterpreteerd als een kerkvervolging (verg. de encycliek 'Divini redemptoris');

3. de door het westen ter ondersteuning van de contrarevolutie in Rusland georganiseerde en enige jaren gevoerde interventieoorlog met als resultaat een verwoest land en miljoenen doden;

4. het overigens weinig of geen resultaat opleverende streven van de Communistische Internationale (1919-1943) die overal ter wereld vertakkingen had, naar een wereldrevolutie;

5. de mislukte maar vanaf 1934 hardnekkig ondernomen pogingen door de Sowjet-regering om met Engeland en Frankrijk tot een gemeenschappelijk optreden tegen het fascisme te komen en die tot uiting komen in: het sluiten van een verdedigingspact met Frankrijk en Tsjecho-Slowakije, het deelnemen aan de activiteiten van de Volkenbond, het zitting nemen in en steunen van de Londense non-interventie-commissie ten koste van de Spaanse revolutie, etc.

Het resultaat van dit alles was dat de angst van de westelijke regeringen voor het communisme groter was en bleef dan voor het fascisme en dat zij in dit laatste een bescherming zag tegen het eerste.

Deze angst gecombineerd met een slecht geweten over de in Versailles aan Duitsland

opgelegde vrede leidde in 1938 tot het accord in München. En van München waar over het lot van het tsjechische volk beslist werd zonder dat ook maar één van haar vertegenwoordigers hierbij aanwezig was en waar ook de Sowjet-regering nadrukkelijk buiten gehouden werd, loopt een rechte lijn naar het door Duitsland en de Sowjet-Unie gesloten non-agressie-pact in 1939. De diepe kloof tussen west en oost, tussen kapitalisme en communisme (ik neem deze volslagen onjuiste en misleidende term uit het gangbare en ingeburgerde politieke spraakgebruik over; beter zou het zijn een term als 'bureaucratisch socialisme' te hanteren) was toen reeds aanwezig maar het fascisme lag er in zekere zin als een barrière tussen, waardoor de beide machten nog niet rechtstreeks op elkaar botsten. De Tweede Wereldoorlog ruimde deze barrière echter op.

Hoewel de werkelijke oorzaken van de kloof tussen oost en west in het interbellum gezocht moeten worden en deze kloof het uitgangspunt van de Koude Oorlog vormt, is de directe aanleiding de poolse kwestie geweest. Het is allerm minst mijn bedoeling deze samenvatting van de Koude Oorlog-problematiek te laten uitgroeien tot een historisch overzicht van de Koude Oorlog; wie zich daaromtrent wil oriënteren kan terecht bij een reeks voortreffelijke handboeken. Toch wil ik bij de poolse kwestie nader stilstaan om twee redenen. Ten eerste hebben we hier alle problemen waar het om gaat in een nutshell bij elkaar en ten tweede komen hierbij ook duidelijk de moeilijkheden waar de geschiedschrijver voor staat, naar voren.

Een belangrijke rol speelt hierbij in de polemieken tussen de historici de vraag wat er nu eigenlijk in Jalta is afgesproken, welke fouten er door het westen zijn gemaakt en wat hier de consequenties van zijn. We beperken ons tot de Europese problematiek. De hier gemaakte afspraak is namelijk in zichzelf tegenstrijdig en voor tweërlei uitleg vatbaar: in oost-Europa zouden de Sowjet-Unie welgezinde en democratische regeringen worden gevestigd. Een gelijktijdige erkenning dus van het recht van de Sowjet-Unie op veiligheid en van de noodzaak de democratie — de geallieerde ideologische inzet — uit te dragen. In deze met uitzondering van Tsjecho-Slowakije sterk fascistisch beïnvloede en in ieder geval overwegend anti-russische staten konden via algemene verkiezingen tot stand gekomen regeringen niet anders dan de Sowjet-Unie vijandig gezind zijn. Alleen door de parlementaire democratie geweld aan te doen kon de Sowjet-Unie haar welgezinde regeringen tot stand brengen. Niettemin bleef het westen hameren op parlementair-democratische regeringen.

Ter illustratie en verduidelijking een en ander over de ontwikkeling van de poolse kwestie. De na de Eerste Wereldoorlog tot stand gekomen poolse staat, en wel met instemming van oost en west, voerde een politiek die in dubbele zin door de nationale ideologische erfenis werd bepaald. Enerzijds door de droom van grootheid puttend uit de herinnering aan het machtige rijk dat in de middeleeuwen onder de Jagiellonen had bestaan, anderzijds zich voedend met een diepe haat jegens alles wat Duits en Russisch was, ontstaan ten tijde van de poolse delingen. De nieuwe poolse staat streefde direct en met succes naar expansie want bij het verdrag van Riga in 1921 zag de Sowjet-Unie zich gedwongen een deel van de Oekraïne en van Wit-Rusland aan Polen af te staan. Het waren gebieden met een overwegend niet-poolse bevolking. Door het bezit van deze gebieden en het streven deze te behouden, kan de semi-fascistische poolse regering eerst onder Pilsudski en later onder Beck niet anders dan een anti-russische koers varen.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog annexeert de Sowjet-Unie de in 1921 afgestane gebieden tot aan de Curzon-lijn (d.w.z. tot aan de grens die de Engelse minister Curzon in Versailles tijdens de vredesbesprekingen als grens tussen Polen en Rusland had

voorgesteld). Van elf miljoen inwoners waren tweeënhalf miljoen polen. Voor meer dan de helft werden deze gedeporteerd. Als in juni 1941 de Sowjet-Unie in de oorlog betrokken wordt oefent de engelse regering, een politiek realistisch standpunt innemend, druk uit op de poolse regering in ballingschap in Londen om met de Sowjet-regering tot overeenstemming te komen. Sikorski sluit inderdaad een militair verdrag maar wil de grenskwestie ook tijdens een gesprek met Stalin niet regelen. Het opstellen van poolse divisies in de Sowjet-Unie leidt tot moeilijkheden. De polen klagen over onvoldoende verzorging hoewel deze vermoedelijk niet slechter was dan die de russen zelf ten deel viel en de russen wilden de polen niet laten wegtrekken omdat zij hen aan het oostfront nodig hadden. In maart 1942 worden echter toch 71.000 poolse soldaten naar Iran overgebracht. Het gunstigste moment om de kwestie van de pools-russische grens te regelen was ongetwijfeld eind 1941 of althans voor begin 1943 (Stalingrad). Er zijn diverse aanwijzingen dat Stalin tot verregaande concessies bereid was, gezien de militair hachelijke situatie. Sikorski weigerde echter iedere onderhandeling en speculeerde op een gelijke en gelijktijdige verzwakking van Duitsland en de Sowjet-Unie. De poolse regering lanceert zelfs het idee voor een federatie van Polen met de baltische staten en op 25 februari 1943, dus na Stalingrad, eist Sikorski het herstel van de vooroorlogse grenzen.

Op 13 april 1943 maakt de duitse regering bekend dat bij Katyn (Smolensk) een massagraf is ontdekt waarin zich de stoffelijke resten van duizenden poolse officieren bevinden. De regering in Berlijn beschuldigt de russen van deze massamoord en vraagt het Internationale Rode Kruis een onderzoek in te stellen. De poolse regering in Londen sluit zich bij dit verzoek aan. Daarop verbreekt de Sowjet-regering op 25 april 1943 de diplomatieke betrekkingen met de poolse regering in Londen op grond van de poolse ondersteuning van wat zij opvat als nationaal-socialistische propaganda. De moord van Katyn maar dan toegeschreven aan de russen zal later tijdens de Koude Oorlog opnieuw in de westelijke propaganda een belangrijke rol spelen. Toch is het voor een historicus niet mogelijk tot een eenduidige uitspraak te komen ten aanzien van de schuldvraag. Zowel de Duitsers als de Russen moeten in die periode tot een dergelijke daad in staat geacht worden en bij beiden ontbreekt ook het motief niet, nodig tot het begaan van deze massamoord. De beschikbare gegevens zijn echter schaars en tegenstrijdig.

Star en koppig volgt de poolse regering een steeds extremere koers. Dit noopt Churchill ertoe op 20 januari 1944 te verklaren dat hij voor een sterk Polen is "From the Curzonline to the Oder". De illegale poolse pers die achter de regering in Londen staat gaat zelfs zover het een levensvoorwaarde voor Polen te achten dat de Sowjet-Unie verzwakt en liefst verslagen uit de oorlog te voorschijn zal komen. In de zomer van 1944 komt dan in de Sowjet-Unie een Pools Nationale Raad tot stand die zich als tegenregering presenteert en die uiteraard door de Sowjet-Unie erkend wordt.

Ondertussen stootte het Rode Leger snel door naar Warszawa en bereikt op 1 augustus de Weichsel. Het heeft dan van 23 juni tot 1 augustus 400 mijl afgelegd. Toen stuitte het echter op een aantal niet ingecalculerde frisse duitse tankdivisies en het "Oberkommando" zette alles op alles om de laatste natuurlijke barrière voor Berlijn versterkt door fortificaties, te houden. Tezeldertijd was op 1 augustus 1944 onder leiding van Komorowski in Warszawa een opstand uitgebroken overigens zonder overleg en contact met het Rode Leger.

De opstandelingen hielden het 63 dagen vol. Er vielen 250.000 doden en nog eens 350.000 inwoners werden verdreven. Na een bittere en bloedige strijd werd het Rode Leger op 18 augustus zelfs teruggeworpen.

De unanieme mening van de historici der orthodoxe school is echter dat het Rode Leger

in één ruk tot Warszawa doorstootte en toen ineens op de plaats halt maakte om vervolgens opzettelijke werkeloos toe te zien hoe de opstandelingen verslagen werden. Zelfs als militair deskundige zou men over wel zeer veel detailgegevens moeten beschikken om te kunnen beoordelen of het Rode Leger de duitse weerstand op dat moment voor Warszawa had kunnen breken. Het doen van een dergelijke uitspraak heeft dan ook meer ideologische betekenis dan wetenschappelijke waarde. Moeilijker ligt het met de vraag of het Rode Leger desondanks toch niet wat voor de opstandelingen had kunnen doen. Volgens een opgave van Anna Louise Strong vochten aan de zijde van de opstandelingen 25.000 soldaten van de fel anti-russische "Home Army" en 7.500 van de pro-russische "People's Army". De snelle opmars van het Rode Leger was niet alleen een slag voor de Duitsers maar ook voor de Poolse nationalistenvan die alle politieke grond onder hun voeten voelden wegzinken.

Het ontketenen van de opstand in de hoofdstad kan mede ingegeven zijn door de wens de eigen politieke positie te versterken en het Rode Leger voor te zijn. In dat geval had de opstand enigszins het karakter van een geforceerde wanhoopsdaad. Het waarschijnlijkste is dat van beide kanten de bereidheid tot contact en samenwerking ontbroken heeft al zijn hiertoe wederzijds incidentele pogingen ondernomen. De werkelijke gang van zaken en de wederzijdse motieven laten zich waarschijnlijk niet meer achterhalen. Dit dwingt ons er althans voorlopig toe, ons antwoord op te schorten.

Toen uit heel Polen de Duitse troepen verdreven waren, kwam evenwel aan de militaire strijd nog geen einde. Nationalistische partizanen, maar ook troepen plunderaars en benden van gedemoraliseerde en ontwortelde elementen — geen wonder na een barbaarse oorlogsvoering van jaren — traden op tegen eenheden van het Rode Leger. Tienduizenden gewapende mannen opereerden vanuit de uitgestrekte bossen. Een situatie dus die begint te gelijken op die van een burgeroorlog. Op 5 januari 1945 erkende de Sowjet-Unie de prorussische Poolse regering in Lublin. De Poolse regering begreep dat zij het getij had laten verlopen en na alsnog gevoerde lange onderhandelingen werden enige Polen uit westelijke landen in de Lublinregering opgenomen onder wie de boerenleider Mikolajczyk.

Na enige honderdduizenden Polen overgehaald te hebben weer een legaal bestaan te gaan leiden, zag hij dat de communisten een zo sterke greep hadden op het land, dat er voor zijn inzichten geen plaats meer was. In oktober 1947 vluchtte hij. Dat onder deze omstandigheden verkiezingen het resultaat opleverden dat de communisten er zich van voorstelden, valt niet te verwonderen.

Het Poolse voorbeeld laat zien hoe gecompliceerd de problematiek van de Koude Oorlog is wanneer we ons niet tot de politieke en militaire aspecten beperken maar de maatschappelijke ontwikkeling in zijn geheel tot uitgangspunt nemen.

De strijd tussen de Sowjet-Unie enerzijds en de Verenigde Staten en Engeland anderzijds over de grenzen van het naoorlogse Polen en over democratische verkiezingen onder internationaal toezicht, verscherpte zich na de dood van Roosevelt op 12 april 1945. Als Molotow op 23 april Truman in het Witte Huis bezoekt om o.a. te protesteren tegen de toelating van Argentinië tot de U.N.O. tegen alle afspraken in, valt deze hem scherp aan over de Poolse kwestie. Als op 17 juli de besprekingen in Potsdam beginnen krijgt Truman bericht dat de eerste proefexplosie van de atoombom geslaagd is. Hij probeert het nemen van belangrijke beslissingen uit te stellen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Truman hiermee wilde wachten tot de Russen zich er van hadden kunnen overtuigen over welk een geweldig wapen de Verenigde Staten beschikte. Toch oogsten de Amerikanen

niet het politieke succes dat zij ervan verwacht hadden. De Sowjet-Unie voor een belangrijk deel verwoest en leeggebloed — de verliezen waren aanzienlijk hoger dan officieel werd toegegeven zoals veel later zou blijken uit berekeningen van Amerikaanse demografen — zag zich niet alleen geplaatst voor de taak in een geforceerd tempo de wederopbouw ter hand te nemen maar bovendien een bewapeningswedloop aan te gaan met de Verenigde Staten toen bleek dat deze het geheim van het atoomwapen niet met de Sowjet-Unie wilde delen of althans niet aan een internationaal orgaan wilde overdragen. De Sowjet-Unie voelde zich opnieuw bedreigd, geleidelijk aan verhevigde zich weer de terreur, jegens een volk dat wederom zulke bovenmenselijke offers gedwongen werd te brengen.

Belangrijke etappen bij de verscherping van het conflict vormen de steeds definitiever wordende verdeling van Duitsland, de strijd rond de Marshallhulp waarbij de Amerikaanse regering deze hulp duidelijk als een politiek wapen hanteert, de Trumandoctrine ter rechtvaardiging van een Amerikaanse militaire interventie in de Griekse burgeroorlog die leidt tot een ondersteuning van de conservatieve krachten etc.

Het conflict bereikt een hoogtepunt tijdens de Russische blokkade van Berlijn als antwoord op de eenzijdig door het Westen doorgevoerde geldhervorming die de economie in Oost-Duitsland dreigde te ontwrichten (juni 1948—mei 1949) en de Korea-oorlog (juni 1950—juli 1953).

Een belangrijk moment in de ideologische oorlogsvoering vormt de coup in Praag in februari 1948. Of hier echter de historische zin van een coup sprake is, lijkt mij dubieus. Er was een regering van communisten, socialisten en nationalisten. De communisten hadden de sterkste en grootste partij, zij kregen bijna 40 % van de stemmen. De nationalisten waren niet ten onrechte bevreesd dat de communisten geleidelijk aan en op volkomen legale wijze een te overheersende positie zouden krijgen. Zij eisten het ontslag van een aantal communistische politie-officieren. Toen dit niet gebeurde, traden de nationalistische ministers af. President Benes koos echter de zijde van de communistische en socialistische ministers die aanbleven aangezien deze nog op een parlementaire meerderheid konden steunen. Dit alles ging gepaard met grootscheepse arbeidersdemonstraties. Van een coup kan men niet spreken wel van een consolidatie van de communistische machtspositie. In de Westelijke propaganda werd dit gebeuren in Praag echter aangegrepen om een scherpe anti-communistische campagne te ontketen.

Ging het er voor het Westen aanvankelijk om door middel van een politiek van kracht de Sowjet-Unie terug te dringen (militaire pacts, een ring van militaire bases rond de communistische wereld, financiële en economische hulp in ruil voor of ter beloning van een anti-communistische politiek) uitgaande van het militaire overwicht van de Verenigde Staten en van de verwachting dat de economie van de Sowjet-Unie een crisis tegemoet ging, vanaf 1953 gaan er stemmen op om tot een vergelijk te komen. De bewapeningswedloop én de oorlog in Korea waren onbeslist geëindigd. Wij noemden de verzoenende uitspraken van Churchill reeds. In dat jaar wordt Eisenhower echter president van de Verenigde Staten en omdat hij weinig inzicht in de buitenlandse politiek heeft laat hij deze geheel over aan J.F. Dulles. De laatste is echter geheel bezeten van de anti-communistische kruistochtidee; om door middel van een compromis met de Sowjet-Unie tot ontspanning te komen wijst hij radikaal af. Pogingen van de Sowjet-Unie om eenzijdig een sfeer van ontspanning te creëren (*Chroesjtsjow*) hebben weinig effect en veroorzaken binnen het Oost-blok spanningen en moeilijkheden die o.a. resulteren in de Hongaarse opstand (november 1956) en de interventie van het Rode Leger.

Tijdens de Koude Oorlog is de wereld verschillende keren langs de afgrond van een derde wereldoorlog gegaan. De laatste keer was dit het geval tijdens de Cuba-crisis in de herfst van 1962. De Sowjet-Unie legde militaire versterkingen op Cuba aan en bouwde er raketinstallaties. Op zichzelf geen uitzonderlijke zaak. De Verenigde Staten hadden vele raketinstallaties gebouwd niet ver van de Sowjet-grenzen. Bovendien had Cuba reden te over zich bedreigd te voelen en rekening te houden met een door de Amerikanen ondersteunde militaire interventie. President Kennedy dreigde echter met voorbijzien van het internationale zeerecht, de Sowjet-schepen die op weg waren naar Cuba in open zee te zullen aanhouden. De Sowjet-regering wist echter het hoofd koel te houden, maakte er geen prestige-kwestie van en demonteerde in ruil voor de verzekering van Kennedy dat Amerika niet zou interveniëren in Cuba, de raket-installaties. Hoog spel van beide kanten, zo hoog dat oost en west zich achteraf realiseerden dat herhaling van een dergelijke situatie voorkomen moest worden.

In de zomer van 1963 kwam een internationale overeenkomst over het verbod van atoombomproeven in de ruimte tot stand. Sindsdien kan van een relatieve ontspanning in de internationale politiek gesproken worden.

Al kunnen we spreken van een relatieve ontspanning in de jaren zestig, daarom betekent dit niet dat de Koude Oorlog geëindigd is. Misschien kan men beter stellen dat de kans dat de Koude Oorlog overgaat in de Derde en Laatste Wereldoorlog afneemt zonder overigens geheel te verdwijnen en dat deze daardoor zelf van karakter verandert. Indien dit het geval is wat zijn hier dan de mogelijke oorzaken van. Van de oorzaken die in dit verband wel genoemd worden som ik er een aantal op en geeft aan of ik deze wel of niet relevant acht.

1) *De energetisch-technologische ontwikkeling* in militaire termen vertaald, houdt in dat het Amerikaanse atoombommonopolie van 1945 heeft geleid tot een "balance of terror" en een situatie van "overkill capacity". Dit is naar mijn mening de doorslaggevende oorzaak van de relatieve ontspanning. De publieke meningsvorming heeft de politieke leiders geholpen zich deze situatie bewust te worden. Een bijzondere rol hebben hierbij de wetenschappelijke onderzoekers gespeeld die in en door de moderne vernietigingswapens geconfronteerd werden met de maatschappelijke consequenties van het wetenschappelijk onderzoek. Hieruit is de Pugwash-beweging voortgekomen en de Russell-Einstein-verklaring.

2) *De versterking van de Sowjet-economie*. Sinds de lancering van de eerste spoetnik in 1957 laat zich het technisch kunnen van de Sowjet-Unie niet meer loochenen. En hoeveel feiten de Sowjet-economie ook vertoont, het is een stelsel gebleken dat functioneert en een zij het langzaam stijgend levenspeil mogelijk maakt. De groeiende economische macht van de Sowjet-Unie heeft alle westerse ineenstortingsillusies doen vervliegen. Overigens heeft de Koude Oorlog wel grote schade aan de economie van het Sowjet-blok toegebracht. De last van de kolossale bewapening en ruimtevaart — evenzeer een element in de militaire wedijver — drukt op de Sowjet-economie natuurlijk zeer veel zwaarder, dan op de zoveel hoger en verder ontwikkelde economie van de westerse kapitalistische landen. En terwijl de Koude Oorlog enerzijds de stijging van het levenspeil in de communistische wereld zo niet heeft verhinderd dan toch vertraagd, heeft deze anderzijds de groei van bureaucratie en terreur bevorderd. Wat de westerse economie betreft houden verschillende economen staande dat de bewapeningsinspanning de welvaart juist heeft vergroot en de economische conjunctuur gestabiliseerd. Hetzelfde geldt voor de "lokale" oorlogen tijdens de Koude Oorlog. De Koreaboom is een begrip geworden.

3) *Het groeiend gewicht van de Derde Wereld* heeft matigend gewerkt op de

tegenstelling oost-west. In 1945 telde de U.N.O. 50 leden, in 1960 waren het er 99. De nieuw toegelaten landen behoren overwegend tot de Derde Wereld. Hierdoor is de hegemonie van de Verenigde Staten minder vanzelfsprekend geworden. Op de Bandung-conferentie van de A.A.-landen in 1955 demonstreerde zich de politieke emancipatie van de gekleurde werelddelen in alle duidelijkheid.

In de UNO begint het zwaartepunt zich te verplaatsen van de Veiligheidsraad naar de Assemblee. Het veelgehoorde bezwaar is een onevenredig grote invloed van de kleine tot de superkleine landen. Ook op een andere manier oefent de Derde Wereld invloed uit op de Koude Oorlog. Want al is er sprake van een politieke emancipatie, economisch gesproken is de gekleurde wereld doodarm en afhankelijk.

De vraag doet zich dan ook voor of het proces van dekolonisatie in wezen niet tegelijk een neokolonialisme heeft ingeluid. Denken we maar aan het probleem van de wereldgrondstoffenprijzen. Is de tegenstelling noord-zuid, rijk-arm, bezig de tegenstelling west-oost, kapitalisme-communisme, op de achtergrond te dringen? Tot slot oefent de Derde Wereld ook nog een tegengestelde invloed op de Koude Oorlog doordat de hier en daar zich doorzettende koloniale revoluties de internationale status quo doorbreken en de internationale spanningen doen toenemen. Dit is met name de laatste jaren het geval in Vietnam. Voordien reeds betekende het zegevieren van de sociale revolutie in China en Cuba, voor de Verenigde Staten terreinverlies. Pogingen dit proces te stuiten heeft de Verenigde Staten geconfronteerd met de grenzen van haar politieke en militaire macht (China, Korea, Cuba, Vietnam).

4. *De tendentie tot ontideologisering* van het geestelijke leven in oost en west. Ook indien hier werkelijk sprake van is dan nog is het de vraag in hoeverre deze tendentie niet eerder een gevolg dan een oorzaak is van de relatieve ontspanning en wel een gevolg van de drie hiervoor genoemde oorzaken. Wel is het waar dat een ontideologisering bijzonder positieve invloed kan hebben op de internationale verstandhouding en communicatie en een nuchterder beoordeling van de wereldsituatie mogelijk maakt. Het lijkt mij dat ideologie meer is dan een rationalisatie van een naakte machtsstrijd. De Koude Oorlog laat zich niet zonder meer tot een machtsstrijd herleiden waarbij het ideologische slechts een propagandistische versiering is. Zelfs als men zich beperkt tot de besluitvorming van de leidende politici is dit aantoonbaar niet waar. Men hoeft zich daarvoor slechts te verdiepen in een verlate kruisridder als J.F. Dulles die dan toch maar de Amerikaanse buitenlandse politiek bepaalde. Zijn politieke illusies en foutieve prognoses ten aanzien van het gedrag van zijn politieke tegenvoeters, houden duidelijk verband met zijn ideologische bevangenheid. En hetzelfde geldt op een andere wijze van de leidende communistische politici. Als zij zich alleen door machtspolitieke overwegingen hadden laten leiden, zouden zij veel efficiënter en adequater gehandeld hebben. De ideologische factor speelde dus wel degelijk in de Koude Oorlog een niet te onderschatten rol, hoezeer de fundamentele dynamiek ervan door machtspolitieke, sociaal-economische en technologische factoren bepaald wordt. Deze ideologische factor heeft de conflictsituatie verscherpt en verdiept, bovendien bestendig en tot slot riskanter gemaakt. Van een ontideologisering zou dus een positieve werking kunnen uitgaan. Er is echter naar mijn mening slechts in zeer beperkte mate sprake van zeker wat de communistische wereld betreft maar ook wat het westen aangaat.

Trouwens wat het westen aangaat is het onderzoek naar de inhoud van de westerse ideologie nog maar nauwelijks op gang komen. Methodisch gezien levert een dergelijk onderzoek grote moeilijkheden op. Er is namelijk geen archimedisch punt aanwijsbaar van waaruit alles gevat kan worden.

Men kan zich niet eerst van alle eigen ideeën ontdoen alvorens een andermans ideeën te gaan bestuderen. Nog moeilijker is het de eigen ideeën aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. De communistische ideologie laat zich aan de hand van overzichtelijke en systematische handboeken van communistische en niet-communistische auteurs (bijv. G.A. Wetter - *Der dialektische Materialismus*), goed bestuderen al gebeurt dit veel te weinig. Met de westerse ideologie is dit niet het geval. Zij is opgebouwd uit verschillende componenten zoals het *christendom* dat kans heeft gezien zich aan verschillende maatschappelijke structuren aan te passen en deze te overleven om tenslotte kans te zien zich ook binnen het kapitalisme te handhaven. Verder het *liberalisme* dat aanvankelijk enig gedachtengoed aan de Franse Revolutie ontleende zoals de begrippen vrijheid en gelijkheid en het spel der vrije krachten, maar dat later ook elementen assimileerde uit de ideeënwereld van het sociaal-darwinisme ('the struggle for life' 'the survival of the fittest'); in het Amerikaanse liberalisme neemt het begrip 'private enterprise' een wel heel dominerende plaats in. In een latere ontwikkelingsfase van de westerse ideologie krijgen begrippen als 'economische groei', 'rationeel', 'efficiency' e.d. een magische klank, die het haast onmogelijk maakt eraan te twijfelen.

Bepaalde uitingvormen van de ideologie hebben de laatste jaren in het westen aan betekenis ingeboet. Zo zijn er verschillende historici van naam die betogen dat de Sowjet-Unie niet agressief was en is, d.w.z. niet de intentie heeft gehad met militair geweld het gebied te vergroten dat zij sedert 1945 bezet houdt en zij wijzen erop dat de Sowjet-Unie zelfs wel gebied ontruimd heeft dat deze in 1945 bezet had, zoals een deel van Oostenrijk en Finland zodat in feite haar machtsbereik zelfs iets kleiner is geworden. Dat deze bewering nu niet veel weerstand meer oproept bewijst los van het al of niet waar zijn van deze bewering op een bepaalde vorm van ontideologisering. In de communistische wereld is echter van een kritische d.w.z. de officiële versie aan een nader onderzoek onderwerpende benadering van de geschiedenis van de Koude Oorlog nog geen sprake.

5. *De binnen de blokken in oost en west optredende desintegratie* bevordert de relatieve ontspanning, is de algemene mening. Nu treedt er inderdaad een desintegratie op. In het westen is het meest sprekende voorbeeld Frankrijk onder De Gaulle, maar ook de andere Europese landen beginnen zich kritischer ten opzichte van de Verenigde Staten op te stellen. Men denke slechts aan de beoordeling van de Amerikaanse Vietnampolitiek. De desintegratie binnen het oostblok begon met Joegoslavië dat in 1948 brak met de Sowjet-Unie zonder dat de in de buitenlandse politiek uiterst voorzichtige Stalin militair ingreep. In 1956 kwam het wel tot een ingrijpen in Hongarije. Sedert 1960 tekent zich de breuk tussen Moskou en Peking steeds duidelijker af. De ongetwijfeld diepingrijpende consequenties zijn nog maar nauwelijks te overzien. Ook Roemenië gaat tot op zekere hoogte zijn eigen hypernationalistische weg. De poging echter van Tsjecho-Slowakije op eigen wijze het socialisme te realiseren heeft geleid tot een militaire interventie van de Sowjet-Unie. Deze heeft twee dingen duidelijk gemaakt nl. dat er grenzen zijn aan de door Moskou toegestane eigen koers al is het niet duidelijk waar deze grenzen precies liggen en ten tweede dat het niet zo eenvoudig is door middel van een militaire interventie een volk te dwingen een bepaalde koers te varen wil men tenminste niet vervallen tot een regelrecht bezettingsregiem.

Waarschijnlijk is echter de tendentie tot desintegratie meer gevolg dan oorzaak van de relatieve ontspanning. Een bijzonder bijverschijnsel is de distantie die de communistische partijen in de kapitalistische wereld t.o.v. de door Moskou gevolgde lijn betrachten. Dit verzwakt de positie van het oostblok en versterkt wellicht die van het westblok.

6. *De convergentie.* De maatschappelijke systemen in oost en west, kapitalisme en

bureaucratisch socialisme, evolueren beide naar dezelfde industriële welvaartsstaat, volgens verschillende beoefenaren der sociale wetenschappen. Volgens J. Tinbergen die een aanhanger is van deze *convergentietheorie* bevordert dit proces van naar elkaar toegroeien de wereldvrede want zo zegt hij (1965) "Hoofdoorzaak voor een mogelijk uitbreken van een wereldoorlog (is) het tegengestelde standpunt van de westerse en de communistische wereld over het beste sociaal-economische systeem". P. Sorokin en J. Strachey delen deze mening. Om met het laatste te beginnen: raken verwante maatschappelijke systemen minder snel met elkaar in conflict dan tegengestelde maatschappelijke systemen? Voor er van communistische staten sprake was, woedden er reeds hevige oorlogen. De communistische staten zijn zelfs voortgekomen uit oorlogen tussen kapitalistische staten. En het conflict tussen twee communistische staten als de Sowjet-Unie en China neemt een zo scherpe vorm aan dat men nog net niet van oorlog kan spreken. Omgekeerd zou het zelfs denkbaar zijn dat zeer uiteenlopende maatschappelijke systemen door hun verschillen en het ontbreken van een gelijksoortige belangentegenstelling minder snel met elkaar in botsing komen. Het lijkt mij derhalve dat de mogelijkheid om een Derde Wereldoorlog te verhinderen niet afhangt van het probleem of er al of niet sprake is van convergentie.

Van de convergentietheorie bestaan verschillende varianten. Zo verdedigt W. Rostow in zijn boek "The stages of economic growth; a non-communist manifesto" (1960) de stelling dat het communisme met zijn revolutionaire askese en proletarisch arbeidsethos een voorstadium is van de neokapitalistische welvaartsstaat. Met andere woorden het communisme ziet Rostow als de inferieure fase van een ontwikkeling die voert naar een toestand welke in de Verenigde Staten reeds verregaand verwerkelijkt is; het is echter wel de onmenselijke weg die ontwikkelingslanden kunnen kiezen om tot welvaart te komen. Deze variant van de convergentietheorie heeft een tijd lang zijn dienst bewezen aan de anti-communistische ideologie van het westen.

Van een echt convergeren is hier echter geen sprake omdat het één op de duur in het ander overgaat. Dan zou men ook de communistische opvatting een variant van de convergentietheorie kunnen noemen want hierbij wordt het kapitalisme als een voorstadium van het communisme opgevat. Van een werkelijke convergentie is pas sprake als beide systemen naar elkaar toegroeien en uiteindelijk versmelten.

Dit laatste nu menen onderzoekers als J. Tinbergen, J.K. Galbraith, R. Aron en P.A. Sorokin. Zij gronden hun opvatting op de uniformerende invloed die de ontwikkeling van de techniek heeft op de produktie en het hele maatschappelijke leven; op de concentratie in het bedrijfsleven, het verdwijnen van de kleine zelfstandigen, het afnemen van de agrarische bevolking en op de urbanisatie; op het ingrijpen van de staat in het maatschappelijke leven door middel van partiële planning, sociale wetgeving, regulering van de conjunctuur etc.

W. Buckingham meent in zijn boek "Theoretical economic systems; a comparative analysis" (1959) dat de industriële toekomstmaatschappij drie kapitalistische hoekstenen (privaatbezit, produktiemiddelen en privéinvesteringen, winstmotief en economische stimulantia, marktmechanisme) en drie socialistische hoekstenen (groeïende sociale gelijkheid, zeggenschap van de werkers over de arbeidsvoorwaarden, planning) zal bezitten. De kapitalistische hoekstenen zijn niet gelijkwaardig aan de socialistische. De eerste zijn echte hoekstenen en bepalen het karakter van het maatschappelijke systeem, de tweede zijn niet fundamenteel en laten zich heel goed in het kapitalistische systeem inmetelen. De maatschappij die Buckingham voor ogen staat is een volbloed kapitalistische maatschappij wat de grondstructuur betreft.

De aanhangers van de convergentietheorie nemen een reeks reële tendenties waar maar

weten deze niet te plaatsen en op hun gewicht te schatten. Een historische benadering die uitgaat van de totale structuur en dynamiek van het maatschappelijke proces, houdt er rekening mee dat wanneer binnen verschillende structuren overeenkomstige elementen functioneren deze daardoor toch een andere functie kunnen hebben. Het geheel bepaalt het karakter van zijn delen. Dit geldt voor de planning binnen neokapitalisme en bureaucratisch socialisme. In het eerste geval ontbreekt de zeggenschap over het totale investeringsbeleid, in het tweede geval niet. Hierdoor krijgt de planning in beide gevallen een andere functie. Hetzelfde geldt van het marktmechanisme. In het eerste geval bepaalt dit het karakter van het geheel, in het tweede geval is het een deelmechanisme en ondergeschikt aan een totale planning met als taak deze soepeler te doen verlopen. Naar mijn mening is de zwakte van de convergentietheorie gelegen in haar opvatting dat de maatschappij een optelsom van een aantal elementen is en voorbij ziet aan de totale structuur waarbinnen deze elementen functioneren.

Tot slot nog iets over de beschikbare literatuur. Het leeuwendeel is geschreven door Engelse en Amerikaanse historici. Fleming is reeds genoemd. Recenter is nog: D. Horowitz - *From Yalta to Vietnam, american foreign policy in the Cold War*, 1967 (Penguin S 251). Fragmenten uit releverende redevoeringen van Cordell Hull, Churchill, Truman, Marshall, Acheson en Dulles vindt men in: N.A. Graebner - *Cold War diplomacy 1945-1960* (1962). Wie liever een frans werk leest kan terecht bij A. Fontaine - *Histoire de la guerre froide* (1965, 1967) twee delen. Een boekje dat de controversiële meningen tegenover elkaar zet is: N.A. Graebner - *The Cold War - ideological conflict or power struggle?* (1963). Wie persé iets in het nederlands wil lezen kan terecht bij de oudere jaargangen van de 'Internationale Spectator' en bij de publicaties van B.V.A. Röling en zijn medewerkers van het Polemologisch Instituut in Groningen.

EUROPA IN LANDEN

DE NIEUWE GESCHIEDENIS VAN ENGELAND IN ONZE LEERBOEKEN EN LESSEN

door Dr. D.J. Roorda

Een kritische beschouwing van wat de leerboeken over dit onderwerp bieden, kan zijn nut hebben. Het is daarbij goed al te grove generaliseringsen aan te wijzen, maar vooral ook die plaatsen, waar de tekst van onze boeken is samengesteld in al te goed vertrouwen op inmiddels sterk verouderde handboeken.

Reeds de tijd van Elisabeth I levert problemen op. Niet alleen heeft de Nederlandse schoolboekauteur er nogal eens moeite mee om tot een aanvaardbaar oordeel over de koningin en haar politiek te komen, maar ook beginnen bij de behandeling van dat tijdvak nogal eens ontsporingen, die het beeld van een volgende periode in nog ernstiger mate kunnen scheeftrekken. Dat is met name het geval bij de behandeling van het Puritanisme, en bij die van de veranderingen in de maatschappij. (opkomst van de gentry, die soms lage adel genoemd wordt, maar elders als een soort opkomende bourgeoisie wordt behandeld). Hoewel er misschien niet veel te zeggen valt tegen de in onze boeken gebruikelijke voorstelling dat de eerste Stuarts de revolutie veroorzaakten door hun starre kerkelijke politiek en hun neigingen tot absolutisme, is het nuttig zich rekenschap te geven van het debat onder Engelse historici over de oorzaken van de revolutie. Zeker is immers dat ook sociale verschuivingen een rol hebben gespeeld. Men mag — voorzichtig — aannemen dat de gentry — die in ieder geval een aandeel van gewicht had in de revolutie — een machtsvacuüm had opgevuld dat ontstaan was doordat een oudere aristocratie van feodaler structuur haar vroegere positie had prijsgegeven. Dit wil echter niet zeggen dat de sociale, kerkelijke en politieke scheidingslijnen tussen koningsgezinden en parlaments-aanhang eerst, en later tussen de parlementsgezinden en de "New model army" altijd even gemakkelijk te trekken zijn. Zeker is dat het leger, met haar independentse en sectarische aanhang, waaronder radicaal-democratische propaganda een tijdlang met succes gevoerd werd, recht heeft op een grotere belangstelling dan ze in de meeste leerboeken krijgt.

Het blijft ook nog de vraag hoe men, nu de opvattingen over de "Puritan Revolution" zo veranderd zijn, de restauratie van 1660 en de Glorious Revolution van 1688 moet herwaarderen. De betekenis van de laatste, hoe belangrijk ook, met name voor de buitenlandse politiek, wordt in het algemeen in onze boeken overschat. Ze bracht zeker geen overwinning van het parlementaire stelsel.

Evenmin is dit parlementaire stelsel ontstaan door en tijdens de eerste Hannover, en zeker was er toen ook geen twee-partijstelsel met als machtigste man in het land de door de meerderheidspartij naar voren geschoven "prime minister". De koningen waren omstreeks 1760 nog allerm minst teruggedrongen op het restant van de prerogatieven die Victoria over had toen liberale historici de voorstellingen neerschreven die nu nog in onze leerboeken te vinden zijn. Ook de partijen waren omstreeks 1760 — voor zover aanwezig

— nog allerm minst de door partijzucht bijeengehouden machtsblokken van de "late Victorians". Zelfs is het nog de vraag of men er verstandig aan doet over de bizarre "patronage" van die tijd zo de straf te breken als te onzent b.v. het handboek van Bartstra nog doet. De veranderingen in de opvattingen over de 18e eeuw zijn tot stand gekomen door het werk van Sir Lewis Namier, wiens werkwijze door veel historici is overgenomen. De kritiek heeft al te vergaande conclusies van "namieriten" met betrekking tot de 17e eeuw ontzenuwd, maar ten aanzien van de zestiende, de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw is wel gebleken dat men er veel mee kan bereiken.

Voor de tijd van George III — een nog steeds omstreden persoonlijkheid —, wiens kabinetten zeker geen tory-signatuur hadden, heeft het historisch onderzoek grote vorderingen gemaakt met betrekking tot de Engelse reactie op de vrijheidstrijd van de Amerikaanse koloniën en op de Franse Revolutie, en ook ten aanzien van de teruggang van de koninklijke macht en de hernieuwing van het partijwezen. Dit zijn alle zaken die in onze leerboeken — misschien ten onrechte — weinig aan de orde komen. Er wordt meer aandacht besteed aan de Reform van 1832, die in de meeste leerboeken — beslist ten onrechte — wordt gezien als een overwinning zonder meer van de bourgeoisie, en aan het Chartisme, dat nog algemeen een arbeidersbeweging wordt genoemd. Het Ancien Régime heeft in Engeland geen duidelijk eindpunt, maar als men een eindpunt wil zoeken, verdient het aanbeveling zowel 1832 als het Chartisme minstens zozeer te beschouwen als laatste stuiptrekkingen van het oud bestel, dan als eerste tekenen van een nieuwe tijd.

Literatuur

- J.E.Neale, *The Elisabethan House of Commons*, London 1949.
 J.E.Neale, *Elisabeth I and her Parliaments*, London 1953, 1957.
 J.Hurstfield, *The Elisabethan Nation*, A.B.C.-publication, London 1964
 J.R.Jones, *Britain and Europe in the seventeenth century*, Arnold, 1966.
 M.Ashley, *England in the seventeenth century*, The pelican history of England.
 R.H.Tawney, *Business and politics under James I*, Lionel Cranfield as merchant and minister, Cambridge 1958.
 Chr.Hill, "Recent interpretations of the civil war", in *Puritanism and Revolution*, 1958; paperback editie New York 1964.
 J.H.Hexter, "Storm over the Gentry", "The myth of the middle class in Tudor England," en "The problem of the presbyterial independents", alle in: *Reappraisals in History*, Longmans 1961.
 P.A.M.Taylor, *The origins of the English civil war*, Conspiracy, crusade or class conflict? Problems in European civilisation, Boston 1960.
 R.H.Tawney, *Religion and the rise of capitalism*, pelican editie.
 L.Stone, *The crisis of aristocracy*, Oxford 1965.
 H.A.Enno van Gelder, "Tawney's century", *T.v.G.s.*, 76.3.(1963), p.299 vlg.
 D.Brunton and D.H.Pennington, *Members of the Long Parliament, A. and Uwin* 1953.
 H.Trevor Roper, "Cromwell and his parliaments", Essays presented to Sir Lewis Namier, MacMillan 1956.
 W.Haller, *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution*, New York 1955.
 J.Frank, *The Levellers*, Harvard University Press 1955.
 E.H.Kossman, "Engelse en Franse opstandigheid in de 17e eeuw", *T.v.G.* 69.1(1956).
 K.H.D.Haley, *Charles II*, Hist.Ass.Pamphlet, gen.series nr.63, London 1966.
 M.A.M.Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684*, diss Utr.1966, p.126-128.

- J.R.Jones, *The first Whigs, 1678—1683*, Oxf.Un.Press, London 1961.
- M.Ashley, *The Glorious Revolution of 1688*, London 1966.
- Nesca A.Robb, *William of Oranje*, 2 vols, Heinemann, 1962, 1966.
- Stephen B.Baxter, *William III*, Longmans 1966.
- L.B.Namier, *The Structure of politics at the asession of George III*, Macmillan 1929 (Paperback 1961).
- L.B.Namier, *England in the age of the American Revolution*, Macmillan 1930, paperback 1961.
- L.B.Namier, *Monarchy and the party system*, The Romanes Lecture, Oxford 1952.
- D.J.Roorda, "Sir Lewis Namier, een inspirerend en irriterend historicus", *T.v.G.* 1962, p.325 vlg.
- H.Butterfield, *George III and the historians*, 1957.
- R.Pares, *King George III and the politicians*, Oxford 1953.
- R.Walcott, *English politics in the early eighteenth century*, 1956.
- J.B.Owen, *The rise of the Pelhams*, Methuen 1957.
- J.Brooke, *The Chatham administration*, Macmillan 1956.
- I.R.Christie, *The end of North's ministry*, Macmillan 1958.
- I.R.Christie, *Crisis of Empire*, Great Britain and the American Colonies 1754—1783, Arnold 1966.
- A.Aspinall, *The formation of Cannings ministry*, London 1937.
- The later correspondence of George III*, ed.A.Aspinall, 3 vols 1783—1801, Cambridge 1962—1967.
- N.Cash, *Politics in the age of Peel*, London 1951.
- N.Cash, *Reaction and Reconstruction in English politics 1832—1852*, Oxford 1965.
- M.G.Brock, *The Reform act of 1832, Britain and the Netherlands I*, London 1960.
- F.C.Mather, *Chartism: the present position of historical studies, Britain and the Netherlands II*, Groningen 1964.

DE SPAANSE BURGEROORLOG

Dr. A.Th. van Deursen

I. *Binnenlandse ontwikkelingen tot 1936*

De bij het V.W.O. meest in gebruik zijnde leerboeken geven van de ontstaansgeschiedenis van de Spaanse Burgeroorlog ongeveer het volgende beeld: bij de vestiging van de republiek in 1931 komt de linkerzijde eerst aan de macht. Zij gaat maatregelen nemen tegen het grootgrondbezit en de kerk. Dat verscherpt de tegenstellingen tussen links en rechts. Links sluit zich in 1936 aaneen in het volksfront, en wint de verkiezingen. Het antwoord van rechts is de opstand van Franco, die een fascistische dictatuur vestigt. De leerboeken stellen dus een vijftal problemen aan de orde: grootgrondbezit, kerk, volksfront, Franco, fascisme.

A. Het grootgrondbezit. Spanje kende kleingrondbezit in het noorden (Galicië), maar was in het zuiden (andalusië, Estremadura) een land van grootgrondbezit. Landarbeiders hadden hier alleen in het hoogseizoen voldoende werk, en leefden aan de rand van de hongersnood. Loonsverhogingen waren echter nauwelijks te realiseren, daar de Spaanse landbouw een van de duurste in Europa was. Herverdeling van de grond zou alleen zinvol zijn als de kwaliteit van de grond en het vakmanschap van de landarbeider belangrijk verbeterd werden. De linkse republikeinen slaagden er niet in het landbouwvraagstuk werkelijk op te lossen, waardoor de landarbeiders weer sterker geporteerd raakten voor revolutionaire oplossingen.

B. De kerk. In Spanje was het onderwijs nog grotendeels in handen van de kerk, terwijl de orden ook aanzienlijke economische macht bezaten. De linkse republikeinen wilden daarom staatsonderwijs en onteigening van het kerkelijk bezit. Aan de uiterste linkerzijde was dit anti-clericale beleid ongetwijfeld populair, maar het vervreemde ook hervormingsgezinde katholieken van de republiek.

C. Het volksfront. Samenwerking van liberalen, socialisten, anarchisten en communisten zou in 1931 nog niet mogelijk zijn geweest. De rechtse regeringen sedert 1933 dreven echter de linkse partijen naar elkaar toe, vooral na de bloedig onderdrukte opstand van 1934 in Oviedo. In de verdrukking groeide toen het saamhorigheidsbesef, en zo kon in 1936 de op zich zelf onwaarschijnlijk brede partijencombinatie van het volksfront tot stand komen.

D. Franco en de opstand. Eigenlijk is het niet Franco die de opstand begint, maar het Spaanse leger, dat al een eeuw lang gewoon was zelfstandig in te grijpen in de politiek. De volksfrontregering kon ook wel op militair ingrijpen rekenen. Van de rechtse politici had zij minder te vrezen. De in 1933 ontstane katholieke partij (CEDA) had wel een enorme aanhang gekregen, maar haar leider Gil Robles wist zich niet waar te maken. De zuiver fascistische Falange van Jose Antonio Primo de Rivera had wel een rechts alternatief voor de linkse revolutie kunnen worden, maar betekende tot de opstand van 1936 nog weinig.

E. Fascisme in Spanje. Primo de Rivera's beweging is binnen het Europese fascisme een van de meest idealistische geweest, met een sterk sociaal accent. Na de opstand heeft Franco echter van de Falange een rechtse conservatieve massa-organisatie gemaakt, die geen reële politieke betekenis meer had. Fascistisch in de eigenlijke zin van het woord is Spanje niet geworden.

II. *De Spaanse burgeroorlog en de buitenlandse politiek.*

De Spaanse burgeroorlog als probleem van de Europese internationale politiek heeft drie belangrijke aspecten: de houding van Hitler en Mussolini, de steun van Rusland aan de republikeinen, en de non-interventiepolitiek van Frankrijk en Engeland.

A. Duitsland en Italië. Hitler geeft Franco slechts weinig hulp. Zijn hoofddoel is, tijd te winnen voor eigen oorlogsvoorbereidingen. Zolang in Spanje gevochten wordt, kan Hitler door middel van Franco de toegang tot de Middellandse Zee beheersen, en is een oorlog voor Engeland te riskant, Hitler houdt daarom Franco overeind, maar beperkt zijn steun om de strijd te rekken, en de westelijke democratieën niet te zeer te prikkelen. Pas na München waagt Hitler het in Spanje een beslissing te forceren.

Mussolini wil geen communistisch Spanje, en meent in Franco een bondgenoot in het Middellandse Zee gebied gevonden te hebben. Daarom interveniëert hij, maar anders dan Hitler wil hij een snelle beslissing forceren. Franco neemt de zogenaamde Italiaanse vrijwilligers wel op, maar zet hen zelden in bij belangrijke acties.

B. Rusland. De republikeinen zijn meer dan Franco van buitenlandse hulp afhankelijk, omdat het leger grotendeels aan de kant van de nationalistes staat. Daar Frankrijk weinig doet en Engeland niets, zijn zij wel op Rusland aangewezen. Stalins hoofddoel lijkt te zijn geweest: voorkomen dat Spanje een met Hitler bevriend régime zou krijgen, omdat Frankrijk dan aan alle zijden door fascistische staten zou zijn ingesloten, en niet meer beschikbaar zijn als bondgenoot in een Duits-Russische oorlog. Stalin zag ook wel mogelijkheden voor een communistische machtsgreep, maar ging zeer voorzichtig te werk. Hij wist dat het westen een rood Spanje wellicht nog meer zou vrezen dan een zwart. Daarom wil Stalin evenmin als Hitler een snelle beslissing.

Rusland zendt wapens, en organiseert via de Komintern de internationale brigade. Deze hulp geeft de Russen in het republikeinse kamp groot prestige. De Spaanse communistische partij, die in 1936 nog zeer klein was, gebruikt deze kansen om zich een machtspositie op te bouwen. Het is niet onwaarschijnlijk dat een republikeinse overwinning de communisten in het zadel zou hebben gebracht.

C. De non-interventie. Frankrijk had in 1936 evenals Spanje een volksfrontregering, en wist zich weinig gebaat bij een rechtse omwenteling in Spanje. Maar premier Blum wist ook dat Frankrijk onvoldoende bewapend was om het risico van een tweede wereldoorlog te kunnen aanvaarden. Bovendien worstelde het land met zijn eigen problemen — links en rechts extremisme — die het in juni 1936 aan de rand van een burgeroorlog leken te brengen.

Engeland deed ook wat het kon om Frankrijk neutraal te houden. De Britse regering gaf aan Franco de voorkeur boven de republikeinen, in de vermoedelijk juiste verwachting dat een zege voor de republikeinen een communistische revolutie betekende. Voor Engeland was Spanje daar om het risico van een tweede wereldoorlog in het geheel niet waard.

Literatuur

Algemeen:

Hugh Thomas, *The Spanish civil war*, 1961 (Pelican 1968).

Voorgeschiedenis:

Gerald Brenan, *The Spanish labyrinth*, 1943.

Jose M. Sanchez, *Reform and reaction. The politico-religious background of the Spanish civil war*, 1964.

Falange en Franco;

Stanley G. Payne, *Falange. A history of Spanish fascism*, 1961.

Stanley G. Payne, *Franco's Spain*, 1968.

Buitenlandse politiek:

M. Merkes, *Die deutsche Politik im Spanischen Bürgerkrieg 1936–1939*, 1969.

D. T. Cattell, *Communism and the Spanish civil war*, 1955.

D. A. Puzzo, *Spain and the great powers 1936–1941*, 1962.

NEDERLAND

ACHTERGRONDEN EN TENDENTIES VAN HET BUITELANDS BELEID VAN NEDERLAND

Prof.Dr. J.C. Boogman

De Republiek der Verenigde Provinciën

Met name na 1648 is van wezenlijke betekenis geweest de zgn.*Hollandse traditie*. Deze traditie van het in de Republiek toonaangevende gewest Holland had zijn fundament in de opvattingen van de leidende regentenstand en van de nauw daarmee verbonden klasse van de grote kooplieden. In deze kring was men geporteerd voor een politiek van vrede, onthouding en neutraliteit ten aanzien van de Europees-continentale ontwikkeling. In de politieke praktijk bediende men zich vooral van de in de 17e eeuw moderne conceptie van het politieke evenwicht. De vrede en de politieke status quo op het continent hoopte men op die manier te handhaven teneinde zich des te beter op de handel, vooral ook met de wereld overzee, te kunnen concentreren (overeenkomst met het 19e eeuwse Engeland). In tegenstelling tot de monarchale staten op het continent was Holland volstrekt afkerig van territoriale expansie (voor het leger was er dan ook weinig waardering, wel natuurlijk voor de vloot). Er is zelfs een tendentie geweest om het grondgebied van de Republiek te verkleinen en (door het graven van een gracht ten oosten van Utrecht) van Holland als het ware een eiland te maken als Engeland. (Pieter de la Court). We hebben hier dus te maken met een streven naar territoriale contractie.

Als praktisch politicus zag een man als Jan de Witt echter wel degelijk in dat de Republiek zich wel moest inlaten met de internationale politiek, in het belang ook van het eveneens door hem vurig nagestreefde doel: de bevordering, respect. de handhaving, van "rust, vrede en commercie". Als een evenwichtpolitiek niet mogelijk blijkt, tracht De Witt zijn doel (handhaving, c.q. herstel, van de vrede en de internationale orde) te bereiken door een collectief, dwingend, optreden van de grote mogendheden (het Haags Concert van 1659; ook bij de totstandkoming van de Triple Alliantie van 1668 heeft behalve de evenwichtskonceptie ook de Europees-Concert-idee een rol gespeeld).

Volgens Japikse is De Witt te fatsoenlijk geweest voor het voeren van buitenlandse politiek in goed 17e eeuwse stijl. Hij zou geen echte "raison d'état"-politicus zijn geweest. Deze opvatting is geheel onjuist. De Witt was allerm minst een vage idealist; hij was een uitermate nuchtere realist. Zijn op de bres staan voor het "fatsoen" in de internationale politiek (*pacta sunt servanda*) hangt ten nauwste samen met wezenlijke Hollandse belangen: de eerbiediging van een volkenrechtelijk bestel is een uitermate gunstige voorwaarde voor de handhaving van de vrede en de internationaal-politieke status quo. De Witt was dus bij uitstek een exponent van de Hollandse *raison d'état*. Men zou zelfs kunnen beweren dat hij, en vele Hollandse staatslieden met hem, de buitenlandse politiek

te rationeel benaderde, dat hij m.a.w. te zeer een *raison d'état*-politicus is geweest. Vgl. in dit verband een uitlating van Bisschop Burnet over De Witt: "He did not enough consider, how far passions, amours, humours and opinions wrought on the world, chiefly on princes".

De Hollandse opvattingen zijn voortgekomen uit een typisch maritiem en marcantiel, anti-(Europees) continentaal milieu en intellectueel klimaat. Op heel de Noordnederlandse gemeenschap hebben ze hun stempel gedrukt.

Tegenover de Hollandse maritieme tendenties vertegenwoordigde het Oranjehuis doorgaans het landfront, het continentale, in territoriaal opzicht expansieve element in de Nederlandse politiek. Ook het orthodox-calvinistische volksdeel heeft zich vaak met felheid gekant tegen de contractie-mentaliteit der Hollandse regenten en hun utilitaristisch gefundeerd pacifisme (met name t.a.v. de Zuidelijke Nederlanden tot in de jaren 1630; zo ook b.v. t.a.v. de kwestie-Brazilië). In tegenstelling tot de buitenlands-politieke concepties van de stadhouders Frederik Hendrik en Willem II werden de politieke opvattingen van de Calvinisten overigens in hoge mate bepaald door hun religieuze overtuiging. Pure *raison d'état*-politiek keurden zij principiëel af.

In 1672 werd het Oranjehuis in zijn waardigheden hersteld ten gevolge van de militaire bedreiging aan de landzijde. Het water heeft Holland gered, maar om Frankrijk tot rede te brengen bleek het water niet voldoende. Daartoe bleek een coalitie-politiek in grote stijl noodzakelijk. Frankrijk werd tenslotte bedwongen, maar het einde van de coalitie-oorlogen in 1713 betekende tevens het einde van de Republiek als grote mogendheid. De betrekkelijke juistheid van de Hollandse politieke concepties wordt door deze afloop bevestigd. Het was voor de kleine Republiek niet mogelijk een groot leger én een machtige vloot te onderhouden. Vooral het gewest Holland ging in 1713 gebukt onder een veel te zware schuldenlast, hetgeen resulteerde in een te zware belastingdruk met alle funeste gevolgen van dien, met name voor de industriële ontwikkeling.

In de 18e eeuw streefde de Republiek onder inspiratie van Holland zoveel mogelijk naar onthouding op het stuk van de internationale politiek. Vooral sinds het midden van de 18e eeuw valt er een bewust streven naar neutraliteit waar te nemen (de politiek van het Nieuw Systeem; de voorstanders van het Oud Systeem bleven geporteerd voor de traditionele alliantie met Engeland).

In de radicale hervormingsbeweging van de Patriotten en de radicale Bataven op het eind van de 18e eeuw kunnen duidelijk continentale trekken worden onderscheiden. Zo kan de Patriottenbeweging tevens beschouwd worden als een emancipatiebeweging van de buitengewesten, van de landprovincies met name. Op economisch terrein werd er in Patriotse kring felle kritiek geïoefend op de onvaderlandslievende praktijken (de beleggingen in het buitenland) van de bankiers en de welgestelde renteniers, die juist in de Hollandse samenleving zo'n belangrijk element vormden. Tegenover de mercantiele tendenties van de Hollandse elite werd juist geijverd voor een industrialisatiebeleid ter bestrijding van het pauperisme. Op buitenlands-politiek gebied was er de neiging tot aansluiting bij Frankrijk, dat tijdens de Revolutie een nieuwe politieke orde op het continent trachtte te vestigen.

Willem I, die op economisch en sociaal terrein beschouwd kan worden als de voortzetter van de Patriotse en Bataafse traditie, was een typisch continentale verschijning. Zijn expansionisme (in 1813 had hij niet alleen het oog op de Zuidelijke Nederlanden, maar ook o.m. op het Duitse gebied op de linker Rijnsoever tot aan de Moezel) lag veel meer in de lijn van de Bourgondische traditie dan van de Hollandse. Uit een memorandum van Verstolk van Soelen, Willem's minister van buitenlandse zaken, blijkt dat de verwerving van het Rijnland ook in 1829 nog gewenst werd. Het grondgebied van het Verenigd Koninkrijk zou, zo mogelijk, verdubbeld dienen te worden. Voorts werd het wenselijk geacht dat Nederland de plaats van Pruisen in de rij der grote mogendheden zou gaan innemen.

De opvattingen in deze van de Noordnederlanders, en met name van de Hollanders, stonden over het algemeen lijnrecht tegenover die van de koning. Het Verenigd Koninkrijk hebben zij zich, veelal met tegenzin, laten opdringen en in 1830 waren zij over het algemeen blij van de Belgen af te zijn. In dezelfde lijn (van de oude Hollandse traditie) lag een aantal jaren later de houding die werd aangenomen in de Limburgse kwestie: in 1848 toonde men zich in brede kring maar al te geneigd om Limburg prijs te geven aan het nieuwe revolutionaire Duitsland.

De visies over de eigen natie en over de positie die die diende in te nemen in de wereld, waren zo volslagen verschillend dat we met enig recht kunnen spreken van *een nationale identiteitscrisis*. Vooral in de jaren 1840–'48 heeft die crisis zich gemanifesteerd. Waarschijnlijk is er afgezien van de Franse tijd nooit zo getwijfeld aan de levensvatbaarheid van een onafhankelijke Nederlandse natie als juist in dat tijdsbestek. Als gevolg van de impasse waarin het land zich toen bevond op constitutioneel alsmede op economisch, handelspolitiek en financieel gebied, zagen sommigen toen zelfs als enige oplossing de aansluiting bij Duitsland, dat zich, naar verwacht werd, ontwikkelen zou tot een grote, moderne, liberale staatsgemeenschap. In het leidinggevende maandblad *De Gids* is die oplossing in 1847 door één van de redacteurs openlijk aangeprezen.

Het jaar 1848, mijlpaal op het gebied van de binnenlandse politiek en constitutionele ontwikkeling, vormt ook in het kader van ons onderwerp, een zeer belangrijke caesuur. Na de grondwetsherziening van dat jaar is het gedaan met het defaitisme van de voorafgaande jaren; de nationale identiteitscrisis behoort tot het verleden. De Nederlanders aanvaardden de positie van hun land als kleine natie, als kleine handelsnatie. Toen enige jaren na 1848 een Franse krant de Nederlandse Staten-Generaal ietwat smalend vergeleek met een Kamer van Koophandel, beschouwde de jonge jurist T.M.C.Asser die kwalificatie als een eretitel (zoals het woord Geuzen in de 16e eeuw), Minister van Bosse, in veel opzichten te beschouwen als een 19e eeuwse Pieter de la Court, noemde Nederland in een vergadering van de ministerraad een "grote kruidenierswinkel".

Op het gebied van de internationale politiek werd onthouding en vooral neutraliteit het wachtwoord. Een legalistische en moralistische benadering van de buitenlands-politieke problemen, die zich overigens in de 18e eeuw al gemanifesteerd had, werd erdoor in de hand gewerkt. Een politiek van onthouding en neutraliteit moet op den duur haast

automatisch leiden tot een moreel superioriteitsgevoel, tot een moralistisch neerzien op de grove machtspolitiek der grote mogendheden. In Nederland is het politieke moralisme bovendien nog bevorderd door religieuze invloeden (Doopsgezind moralisme en Calvinistische afkeer van loutere machtspolitiek en voorkeur voor een beleid, gebaseerd op beginselen).

In de jaren 1860 liet de internationale situatie zich vooral voor de kleine Europese staten bijzonder dreigend aanzien (Bismarck, Napoleon III). De neiging van de Nederlanders heul te zoeken bij het Recht werd onder die omstandigheden natuurlijk nog bevorderd.

Toen de buitenlands-politieke situatie na 1870 voor Nederland evenwel weer gunstiger perspectieven scheen te bieden (de nationale onafhankelijkheid leek nu niet langer bedreigd) en Nederland in die zelfde tijd zijn achterstand op economisch terrein ging inlopen, kwam er omstreeks 1900 een evident gevoel van nationaal zelfbewustzijn tot ontwikkeling. Van de nood een deugd makend, gingen veel Nederlanders er nu toe over de internationale positie van hun land te verheerlijken en op te vijzelen tot een haast gewijde ideologie: de neutraliteitspolitiek, die overigens stellig beantwoordde aan het reële landsbelang, werd verheven tot een soort heilsdogma voor alle tijden.

Bij Cornelis van Vollenhoven, de vermaarde Leidse volkenrechtsgeleerde, raakte het hek geheel van de dam. Voor hem was Nederland, het land van Hugo de Groot, door de Voorzienigheid a.h.w. voorbestemd om zowel bij de handhaving van de internationale rechtsorde als bij de vestiging van een nieuw internationaal rechtsbestel de leidende rol te spelen. In de één jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gepubliceerde studie *Eendracht van het land* decreteerde hij dat de grote mogendheden in het algemeen niet geschikt zijn voor die rol, omdat "de grondslag van heur staatsbeleid niets is dan egoïsme". De wereld zou het internationaal-politieke heil slechts van drie naties kunnen verwachten: "Frankrijk, Amerika en Nederland hebben alle drie wel gevoel voor zulk een roeping in zich; maar in bloei van eigen huis en erf zijn we Frankrijk; in onverdachte belangeloosheid beiden de meerdere. En naast vocatie zijn die twee onmisbaar. De Lafayette-rol past nu ons."

Deze opvattingen, waarop door enkele tijdgenoten overigens wel degelijk kritiek is geïfend, kunnen we beschouwen als een merkwaardige uiting van ethisch imperialisme. Van Vollenhoven's internationalisme dient tevens beschouwd te worden als een wezenlijk aspect van zijn nationaal besef.

Uitlatingen zo extreem als die van Van Vollenhoven komen we bij mijn weten nadien gelukkig niet meer tegen. Wel vallen er ook na de Eerste Wereldoorlog nog staaltjes te over te signaleren van een legalistische en moralistische geesteshouding op internationaal politiek terrein.

Literatuur

M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684*, Groningen, 1966. Van veel belang voor ons onderwerp: hoofdstuk 1 "De algemene tendenties en de structurele aspecten van de buitenlandse politiek en de diplomatie van de Republiek in de tweede helft van de 17de eeuw".
E.H. Kossman, *In Praise of the Dutch Republic: some Seventeenth-Century Attitudes*, London, 1963.

J.C. Boogman, "Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte", *Westfälische Forschungen*, 15. Band. 1962.

J. Boogman, "Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19de eeuw", *Bijdr. en Meded. v.h. Historisch Genootschap*, 76, 1962.

J.C. Boogman, "Enkele aspecten van het Nederlandse natie-besef in historisch perspectief", *Oost-West*, 5e jrg., 1966.

Britain and the Netherlands in Europe and Asia, edit. by J.S. Bromley and E.H. Kossman. Hierin met name J.W. Smit "The Netherlands and Europe in the 17th and 18th centuries" en J.C. Boogman, "The Netherlands in the European Scene 1813-1913".

LIBERALE GROEPSVORMING IN DE TWEEDE HELFT DER 19e EEUW

Drs. G. Taal

Voor 1880 bestonden er in ons land geen politieke partijen in de ware zin des woords. Tengevolge van het districtenkiesstelsel, waarbij iedere afgevaardigde in zijn district zelf de meerderheid moest veroveren, had men ook niet zo'n behoefte aan een landelijke organisatie. Wel ontstonden er om de zelfde reden plaatselijke kiesverenigingen. De oudste liberale kiesvereniging in ons land was de Amstelsociëteit te Amsterdam (1846), de eerste openlijke poging van liberalen om zich te verenigen. Tengevolge van de grondwet van 1848 ontstonden er omstreeks dat jaar tal van liberale kiesverenigingen. Een vergadering in Den Haag van afgevaardigden van verschillende kiesverenigingen van liberale richting leverde niets op; men voelde niets voor knellende banden. Wel was er regelmatig contact tussen een aantal liberale Kamerleden; omstreeks 1850 sprak men van de "Thorbeckiaanse Kamerclub", ook wel van de constitutionele partij.

Thorbecke's staatkundig gebouw was na 1862 vrijwel compleet. Sommige liberalen vonden, dat er nu genoeg hervormd was; enige jongeren schikten zich moeilijk onder de leiding van de grote staatsman. In 1866 ontstond er een tijdelijke scheuring (de eerste van een serie van conflicten in het liberale kamp) over de koloniale kwestie, waarbij de "jong-liberalen" zoals Fransen van de Putte, zich keerden tegen Thorbecke en zijn generatiegenoten, de "oud-liberalen". Het jonge Kamerlid Mr. S. van Houten verzette zich in 1869 en 1871 in belangrijke redevoeringen tegen het beleid van Thorbecke, aan wie hij o.a. verweet ontrouw te zijn geworden aan zijn voor 1848 geuite hervormingsideeën. Terwijl de leer der staatsonthouding door de liberalen algemeen gehuldigd werd, betoogde Van Houten, dat de arbeiders door de wetten achtergesteld werden en dat de staat tot taak had het evenwicht tussen de klassen te herstellen. In de jaren na 1890 meende hij echter, dat het evenwicht ten gunste van de arbeiders verbroken was en verzette zich tegen allerlei maatregelen ten behoeve van de arbeiders, daar die z.i. het evenwicht nog verder ten nadele van de ondernemers zouden verstoren. Door zijn individualisme en zijn scherp-critisch ageren in woord en geschrift is de Groninger staatsman na 1895 steeds meer in een politiek isolement geraakt.

Op voorstel van Van Houten werd in 1874 door de liberale Kamerleden de briljante advocaat Kappeyne van de Coppello tot hun "leader" gekozen. Pogingen om tot een liberaal program te komen mislukten echter. Kappeyne hield op 23 november 1874 een redevoering in de Kamer, die een geweldige indruk maakte. Hij ontvouwde hierin een groots programma, noemde het belang van het volk het hoogste doel van de staat en bepleitte uitbreiding van de taak van de overheid over o.a. openbare gezondheid en publieke werken, verbetering van het onderwijs, leerplicht en uitbreiding van het kiesrecht. Minder bemoedigend voor zijn volgelingen was, dat de spreker opmerkte gaarne een begin met dit programma te willen maken als hij vijf en twintig jaar jonger zou zijn geweest! Het ministerie, dat Kappeyne in 1877 vormde, gesteund door een meerderheid in de Kamers, wist van al het genoemde vrijwel niets te realiseren en kwam ten val door het verwerpen van een wetsontwerp van minister Tak van Poortvliet, dat o.a. het graven van een kanaal van Amsterdam naar de Rijn inhield. Het ietwat vreemde manoeuvreren van de voorzitter van het ministerie bij deze crisis deed bij velen de mening postvatten, dat dat hij graag van zijn ministerpost af wilde zijn. Hij wilde nl. alleen aanblijven als er onmiddellijk een grondwetherziening zou worden voorgesteld, maar bleek hierover in het

kabinet niet of nauwelijks te hebben gesproken, zodat hij door een paar van zijn ministers werd gedesavouéerd. Na de val van het Kabinet-Kappeyne (1879) bleek binnen de liberalen opnieuw een ernstige kloof te zijn ontstaan; verschillenden vonden de plannen van Kappeyne te voortvarend en namen hem ook niet geheel serieus als staatsman. Nadat de liberalen op velerlei gebied hun doel bereikt hadden, was er maar weinig meer, dat zij gemeen hadden, feitelijk hield slechts het anticlericalisme hen bijeen. Over de belangrijkste kwesties van omstreeks 1880: de uitbreiding van het kiesrecht, de bevordering van de economische bloei door de overheid en de hervorming der belastingen (met name invoering van meer directe belastingen) bestond geen overeenstemming. De splitsing in oud- en jong-liberalen maakte het, ondanks de liberale Kamermeerderheid, onmogelijk een liberaal kabinet te vormen; wel namen soms liberalen deel aan in meerderheid behoudende kabinetten.

Deze toestand ergerde velen en leidde tot een nieuwe poging een landelijke organisatie te vormen. Op voorstel van de Amsterdamse kiesvereniging "Burgerplicht" kwamen de afgevaardigden van enige liberale kiesverenigingen op 7 december 1884 bijeen, hetgeen leidde tot de stichting van de "Liberale Unie". Deze was een losse federatie van plaatselijke kiesverenigingen; een programma wenste men principieel niet en de kiesverenigingen waren bijzonder huiverig iets van hun zelfstandigheid prijs te geven en onwillig contributie te betalen. Bovendien was van de uitgenodigde kiesverenigingen slechts een derde deel lid geworden. De meer behoudende verenigingen bleven buiten de Unie en bleven volkomen apart staan, dikwijls hun verkiezingsprogramma aanpassend aan de wensen van hun plaatselijke candidaat.

De Liberale Unie is echter toch meer geworden, dat het "vrijwel levenloze verzamelpunt" dat men zich aanvankelijk had voorgesteld. De bestuurders waren meestal vooruitstrevende en actieve lieden, die b.v. een reeks geschriften over sociale vraagstukken deden uitgeven, waaraan o.a. de zeer actieve Mr. A. Kerdijs medewerkte. Als een begin van een landelijk politiek programma zou men kunnen beschouwen een circulaire van het hoofdbestuur der Unie aan de aangesloten kiesverenigingen (1887), waarin o.a. leerplicht, persoonlijke dienstplicht, uitbreiding van het verbod van kinderarbeid, ongevallenverzekering voor de werklieden, een progressieve inkomstenbelasting en uitbreiding van het kiesrecht werden bepleit. Deze circulaire werd wel als algemeen richtsnoer voor de verkiezingen aangenomen, maar mocht de naam van programma nog steeds niet dragen. In 1891 stelde het hoofdbestuur een manifest aan de kiezers voor, met ongeveer de zelfde inhoud als de circulaire van 1887; dit manifest werd wel door de algemene vergadering aangenomen, maar hier openbaarde zich reeds een verzet, dat weldra tot nieuwe afscheidingen zou leiden.

De verkiezingen van 1891 leverden een liberale meerderheid op, zodat de Amsterdamse burgemeester Van Tienhoven een kabinet kon vormen, waarvan de minister Tak van Poortvliet, die Kappeyne als politiek leider der jongliberalen was opgevolgd, feitelijk het beleid bepaalde. De punten van het manifest van 1891 waren hierin terug te vinden, met het accent op het kiesrecht. De kieswet-Tak had tot doel het kiesrecht zo ver uit te breiden als met de in 1887 op dit en andere punten gewijzigde grondwet in overeenstemming was. De behandeling van de kieswet leidde in 1894 tot een in onze parlementaire geschiedenis unieke crisis: de scheiding tussen voor- en tegenstanders liep dwars door de partijen heen. Het aannemen van het amendement-De Meyier (over een detailkwestie) bracht minister Tak ertoe het wetsontwerp in te trekken, waarna de Tweede Kamer ontbonden werd. De nu volgende verkiezingsstrijd ging tussen de voor- en de tegenstanders van het wetsontwerp-Tak, waarbij de andere tegenstelling (zoals de

schoolstrijd) geheel op de achtergrond raakten. Het hoofdbestuur der Liberale Unie koos in meerderheid partij voor Tak, hetgeen leidde tot het uittreden van een aantal "anti-Takkiaanse" kiesverenigingen en individuele leden van andere.

Nu de meer behoudende elementen waren uitgetreden kon in 1896 zowel een hervormingsprogramma als een urgentieprogramma worden opgesteld, hetgeen overigens leidde tot nieuwe uittredingen. In november 1899 meende het hoofdbestuur der Liberale Unie de tijd gekomen om duidelijker stelling te nemen tegen de in 1896 tot stand gekomen kieswet-Van Houten (die het kiesrecht minder ver had uitgebreid dan Tak gewild had) en zich uit te spreken voor algemeen mannenkiesrecht. De algemene vergadering der Unie ging hiermee accoord. Merkwaardig is echter, dat velen voor de consequenties van deze principiële uitspraak terugdeinsden. Toen nl. in jan. 1901 het hoofdbestuur voorstelde de kiesrecht kwestie urgent te verklaren en van de voor de verkiezingen te stellen kandidaten te verlangen, dat zij deze urgentie met volle overtuiging erkenden, verklaarde de meerderheid van de algemene vergadering (44-33 stemmen) zich daartegen. Het hoofdbestuur trad hierop in zijn geheel af en enkele kiesverenigingen (Middenburg en Arnhem) riepen een vergadering bijeen tot het vormen van een nieuwe organisatie, die de naam kreeg van de Vrijzinnig-Democratische Bond. Hierin gingen ook de overgebleven leden van de Radicale Bond op. Daarnaast bleef de Liberale Unie bestaan, die weldra onder de leiding kwam van Mr. H. Goeman Borgesius, wiens denkbeelden overigens nauwelijks van die van de Vrijzinnig-democraten verschilden. De meer behoudende liberalen, de oud- of later vrij-liberalen genoemd, vormden later een derde, zeer zwak georganiseerde bond. Zo was het liberale kamp voortaan in drie groepen verdeeld, hetgeen de numeriek nog vrij grote macht van deze stroming ernstig heeft verzwakt, zij het dat in de verkiezingsstrijd nog wel samenwerking tussen de drie is geweest.

Literatuur

Internationaal

Guido de Ruggiero. *The History of European Liberalism. Translated by R.G. Collingwood.* (Beacon Press, Boston, 1964³). Oorspronkelijk Italiaans (1930), behandelt alleen Angeland, Frankrijk, Duitsland, en Italië; zeer uitgebreide bibliografie, ook i.z. andere politieke stromingen.

Jean Touchard. *Histoire des idées politiques.* t.II. Du XVIIIe siècle à nos jours. (Paris 1962²). hstt. betreffende het liberalisme, met bibliografieën; idem:

Maurice Duverger. *Les Partis Politiques.* (Armand Colin, Paris, 1961⁴) = *Political Parties.* (University Paperbacks 82, London 1966).

Maurice Duverger. *The Idea of Politics.* (University Paperbacks 173).

George H. Sabine. *A History of Political Theory.* (New York 1961³).

N.B. In al deze werken komt het Nederlandse liberalisme niet of nauwelijks ter sprake.

Nederland (19e eeuw)

Algemeen

K.E. van der Mandele. *Het Liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw.* Arnhem 1933. (met uitgebreide bibliografie).

A. Roodhuyzen. *De Liberale Unie.* (serie Onze Politieke Partijen, Baarn, z.j.)

M.M. van Praag. *De Radicaal* (Assen 1939).

Verspreide gegevens in algemene werken:

Algemene Geschiedenis der Nederlanden. dl.X (1955), hstt. II-IV, VII, XI, XIV; dl. XI (1956) hstt. I, III, IV.

W.J. van Welden en Rengers. *Schets eener Parlementaire Geschiedenis*. I. (1849-1891). ('s-Gravenhage 1948, 4e druk) II, (1891-1901), door C.W. de Vries. (1948).

J.A. de Bruyne en N. Japikse. *Staatkundige Geschiedenis van Nederland*. (1948-1917). 6 delen. Leiden, z.j. (dl. VI, 1918).

P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandse staatkundige geschiedenis 1840-1940*. (Assen 1968, 4e druk).

J.A.A.H. de Beaufort. *Vijftig jaren uit onze geschiedenis 1868-1918*. 2 delen. (Amsterdam 1928).

C.E. van Koetsveld. *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen*. (Utrecht, z.j., gaat tot 1905).

B. Bymholt. *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894).

A.J.C. Rüter, *Hoofdtrekken der Nederlandse arbeidersbeweging in de jaren 1876 tot 1886* (Intern. Review Social History, III, 1938).

Werken van enkele hoofdfiguren

S. van Houten. *Vijf en twintig jaar in de Kamer, 1869-1894*. (Haarlem 1903-'15) 5 delen.

B.H. Pekelharing: Herinneringen aan een tweetal Comité's (Vragen des Tijds. 1895, II).

P.W.A. Cort van der Linden. *Richting en beleid der Liberale Partij*. (Groningen 1886)

M.W.F. Treub: *Herinneringen en overpeinzingen* (1931)

Aletta H. Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam 1924).

Biografische literatuur

G.M. Bos. *Mr. S. van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven*. (Purmerend 1952, diss. Amsterdam). Met complete bibliografie, en opgave van artikelen over hem.

N.E.H. van Esveld. *Treub* (Assen, 1958).

C.K. Elout. "Mr. S. van Houten." *Mannen en vrouwen van beteekenis* dl. XLII, (1911).

H.J. Smidt. "Mr. J. Kappeyne van de Coppello. Mededelingen en Herinneringen. *Eigen Haard*, 1895.

B.H. Pekelharing. "MR. A. Kerdijs". *Mannen en Vrouwen van beteekenis*, dl. XXXVI, 1906.

J.T. Cremer. "Levenslicht van Mr. J.P.R. Tak van Poortvliet." *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. 1904.

Henri van der Mandere. "Mr. Hendrik Goeman Borgesius." *Mannen en Vrouwen van beteekenis*, dl. XL, 1910.

C.A. Verriijn Stuart. "Levensbericht van Mr. N.G. Pierson." *Levensberichten, Mij. der Ned. Letterkunde* 1911.

J. d'Aulnis de Bourouill. "Levensbericht van den Heer N.G. Pierson." *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1911.

F. van der Goes. "C.V. Gerritsen; een terugblik" (De Kroniek, XI, 1905)

Biografische gegevens over andere, minder prominente, figuren, kan men zoeken in:

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, 10 delen. (hierin alleen personen, die voor 1910 overleden zijn).

Mannen en Vrouwen van beteekenis, 42 delen (1870–1912); nieuwe reeks, 2 delen (1916–'21).

(de meeste besprokenen zijn buitenlanders).

Levensberichten der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. (vaak met bibliografieën van de gestorvenen) (register hierop van A.H.M.C. Kessen over de jaren 1766–1960).

Levensberichten in de *Jaarboeken van de Kon. Akademie van Wetenschappen. Wie is dat?* (Amsterdam 1902).

Onze Afgevaardigden. Portretten en Biografieën der Leden van de Eerste en Tweede Kamer. (Rotterdam 1897, 1901, 1905, 1909, 1913).

TROELSTRA EN HET SOCIALISME IN NEDERLAND TOT 1900
Dr. A.F. Mellink

Tijdens zijn gymnasiumjaren kwam de jonge Pieter Jelles reeds in aanraking met later leidende figuren der Friese kiesrechtbeweging, als de redacteur van het Fries Volksblad Oebele Stellingwerf en de Multatuliaan Dr Vitus Bruinsma, toentertijd leraar in de natuurkunde te Leeuwarden. Troelstra wijdde zich omstreeks 1880 alleen nog aan Fries-litteraire bezigheden (dichtkunst en toneel). Zijn Groningse studententijd (1882–1888) schonk hem de gelegenheid te ontsnappen aan de beperkingen van zijn kleinsteeds en kleinburgerlijk milieu. In politicis bleef hij nog liberaal gericht, evenals zijn vader, die als wethouder te Leeuwarden een voorname plaats innam. Hij onderging mede de invloed van de hoogleraar Cort van der Linden, die een sociaal liberalisme trachtte te ontwikkelen. Van de beweging van Tachtig bleef hij vrijwel afzijdig, in letterkundig zowel als in sociaal-politieke zin. In 1888 promoveerde hij te Groningen in de rechten, zonder zich nog met de democratische beweging van die jaren te bemoeien. Pas in 1890, toen hij reeds enige tijd als advocaat te Leeuwarden gevestigd was, wendde hij zich in een persoonlijke brief tot de socialistische voorman Domela Nieuwenhuis te Den Haag, dus niet tot zijn oude bekenden Stellingwerf of Bruinsma, de leiders van de inmiddels als Volkspartij georganiseerde kiesrechtbeweging in Friesland. Zijn actief politieke optreden begint in de aanvang van 1892, wanneer hij de Friese Volkspartij naar zijn ideeën tracht te reorganiseren tot een sociaal-democratische hervormingspartij, dus tegen de door de Sociaal-democratische Bond voorgestane revolutionaire tactiek in. Na de mislukking van deze poging trad hij als redacteur van de Sneeker Courant op en koerste toen in duidelijk revolutionaire richting. Hij deed van zich spreken bij het bezoek der koninginnen aan Friesland in deszomer van 1892, bij welke gelegenheid een felle agitatie te Leeuwarden en elders in de provincie werd gevoerd, en trad ten slotte toe tot de SDB op het Zwolse congres van eind 1892, hoewel daar een zeer revolutionaire motie werd aanvaard. De tweeslachtigheid van zijn standpunt inzake de vraag van parlementaire of revolutionaire tactiek kwam in deze tijd reeds duidelijk tot uiting.

In mei 1893 verhuisde Troelstra naar Amsterdam met zijn krant. Zijn burgerlijke positie te Leeuwarden was ondermijnd, de verhouding tot zijn vader en tot de Volkspartijleiders was slecht geworden, maar in de hoofdstad kreeg hij het nog zwaarder te verduren in de strijd over de tactiek met de aanhangers van Domela Nieuwenhuis en Recht voor Allen. Ernstige meningsverschillen ook met zijn naaste medewerker Frank van der Goes, die reeds uit de SDB geroyeerd was, noopten hem naar Utrecht te vertrekken, waar hij braakliggend terrein voor zijn politieke agitatie ging exploiteren, altijd nog binnen het raam van de SDB (ook zelfs nadat de befaamde motie van Hoogezand-Sappemeer tegen alle meedoen aan verkiezingen eind 1893 was aanvaard). Bij de stichting der nieuwe "parlementaire" SDAP in de zomer van 1894 vervulde niet hij de beslissende rol, maar de Indischgast Van Kol, met de arbeiderspropagandisten Vliegen en Schaper, die de eigenlijke leiding hadden. Uit Friesland kwam voor de nieuwe partij weinig steun, men trachtte haar hier dwars te zitten met de oude Volkspartij-conceptie van Bruinsma, die men ook op landelijke schaal wilde verwezenlijken. Een en ander werkte ook nog door bij de verkiezingen van 1897, toen Troelstra in het district van Leeuwarden bij de herstemming dank zij vaderlijk-liberale steun triomfeerde over het sinds 1893 zittende

radicaal-democratische lid C.V. Gerritsen. Ook overwon hij in de districten Winschoten en Tietjerksteradeel, voor welk laatste hij opteerde. In Schoterland werd de onafhankelijke socialist Van der Zwaag gekozen, die er een onaantastbare plaats bleef innemen. Troelstra's politiek-parlementaire positie was sinds dit jaar gevestigd, maar reeds had hij zich doen kennen als een tamelijk opportunistische tacticus door zijn snelle politieke zwenkingen. Moeilijkheden in de engere kring van partijgenoten en medewerkers zouden ook in de toekomst nooit ontbreken.

Literatuur

P.J. Troelstra, Gedenkschriften (deel I, Wording, 1927, deel II, Groei, 1928).

W.H. Vliegen, De Dageraad der Volksbevrijding, deel II, met belangrijke levensschets van Troelstra.

dez., Die onze kracht ontwakten deed, deel I, over de oprichting van de SDAP.

F. Domela Nieuwenhuis, Van Christen tot anarchist, met gekleurde beschouwingen, evenals trouwens de Gedenkschriften van Troelstra zelf.

J.H. Schaper, Een halve eeuw van strijd, deel I, 1933.

D.J. Wansink, Het socialisme op de tweesprong, 1939. Een dissertatie over de geboorte van de SDAP, waartoe veel brieven gebezigd zijn uit de archieven van Troelstra en Van der Goes.

J.J. Kalma, Oebele Stellingwerf, 1940. In het Fries geschreven, belangrijk voor de kennis van de persoonlijke verhouding van Troelstra tot Stellingwerf.

dez., Nynke fan Hichtum en Afke fan Wergea, 1967. Dit eveneens Friese boekje geeft belangrijke beschouwingen over Troelstra en zijn eerste echtgenote, de schrijfster Nienke van Hichtum.

- I. Een enigszins *verwaarloosde periode*:
 - a. zware nadruk op bezettingsgeschiedenis (b.v. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie).
 - b. archieven zijn om begrijpelijke redenen nog gesloten.
 - c. periode zelf is weinig aantrekkelijk: veel oud zeer, sombere tijd.
- II. *Literatuur* over deze periode nog gering en gebrekkig (vgl. literatuurlijst). Bezwaar tegen krantenplakboeken (begonnen met het Rijke Roomse Leven): subjectieve selectie, haastwerk vaak, ietwat smalende of weinig kritische benadering. Mémoires uit die tijd nog sporadisch, meest van randfiguren, apologetisch en zelfs onbetrouwbaar.
- III. Toch verdient periode aandacht: nog steeds *actueel*, meer continuïteit van 1929 tot ong. 1955 dan wel vermoed, bezettingstijd eerder intermezzo dan diepe insnijding. Pas van maatschappelijke diepgaande verandering sprake na ong. 1955 door welvaartsstaat, bevolkingsexplosie, mentaliteitsrevolutie, vernieuwing in katholieke volksdeel etc.
- IV. Essentieel voor periode 1929–1939: *oorlogsdreiging*. Wel pogingen om zich psychisch af te schermen: de idee van "zelfstandigheidspolitiek", hoop op herhaling van onzijdigheid van 1914–1918, moralistisch geloof in onkwetsbaarheid van dit "eiland van gerechtigheid en vrede". Maar tekenen aan de wand kunnen niet genegeerd worden: nazisme in Nederland (NSB 1935), vluchtelingenprobleem, Hitlers agressiviteit. Dit had grote invloed op stemming: inzinking van georganiseerd pacifisme, ontwapeningsstandpunt in SDAP en Vrijz. Dem. Bond prijsgegeven, toenemend nationaal gevoel, verlangen naar sterk gezag en "sterke man" (Colijn 1937), tegenstroom tegen verdeeldheid en klassenstrijd (Volkshogeschool, Nederlandse Gemeenschap etc.). Ook curieuze verschuiving bij jeugdbeweging: van links naar neutraal en rechts (padvinderebeweging).
- V. Even essentieel voor periode: *economische crisis*. De permanentie ervan nog het ernstigste. Antwoord regering-Ruys begrijpelijk, pas veel later critiek (bv. Plan van de Arbeid van SDAP in 1936): bezuiniging, contingentering, prijs en afzetgarantie voor meest bedreigde economische sectoren (landbouw, Tarwewet 1931). Kabinetten-Colijn hield hieraan vast, ook toen crisis aanhield: sluitende begroting (kon niet lukken), gave gulden (maakte het land een duurre-eiland), aanpassing (betekende inkrimping en stagnering). Sterk moralistische verdediging van deze politiek.
 In de loop van 1935 steeds sterker critiek (o.a. van economen). Devaluatie kwam laat, te laat. Blijvend probleem ook na 1936, toen stemming en situatie wel iets beterde: de z.g. vijfde stand, de door ontwenning en ontscholing getroffen werklozen (cijfers bleven hoog o.a. door rationalisatie industrie, en door bevolkingsaanwas groeiend aanbod van jonge arbeidskrachten). Gevolg van crisis op langere termijn: 1e verdere doordringing staat en maatschappij o.a. door landbouw-ordening-tegen-wil-en-dank, 2e rationalisatie industrie, 3e toenemende behoefte aan deskundigen in overheidsapparaat (economen, later psychologen en sociologen).

- VI. Blijvend maatschappelijk verschijnsel: de z.g. *verzuiling*. In deze periode zelfs haast vervolledigd. Eigen levenssfeer in elke der vier of vijf kringen. Grootste succes ervan was dat ook de nieuwe massacommunicatiemiddelen dit niet konden verstoren: filmkeuringen, radiowetgeving. Toch wrong er wel eens wat: in Christelijk-Protestantse kring invloed van Barth, enig onbehagen over Colijns liberalisme; in katholieke kring tegenstellingen tussen ouderen en jongeren. Vooral belangrijk is de evolutie in SDAP: toenemende ingroeiing in de maatschappij, verlies van marxistisch en revolutionair dogmatisme (Hendrik de Man, Scandinavië), nieuw Program 1937, intrede in regering (1939); Albarda dacht reeds aan doorbraak.
- VII. Men bleef tobben met Nederlands *politieke bestel*. Het meest volmaakte democratische kiesstelsel (algemeen kiesrecht en evenredig kiesstelsel) had teleurgesteld. In deze periode werd critiek sterker o.a. op verlies contact kiezer-gekozene, parlementaire machteloosheid, kabinetscrises. Succes van publicaties als die van Huizinga (Nederland's Geestesmerk). Oplossingen neigen naar gezagsversterking, volkseenheid, koninklijke kabinetten. Linkse partijen in de verdediging van bestaand stelsel gedrongen. Pas omstreeks 1937 oplevend algemeen besef van democratische waarden (Eenheid door Democratie). Democratie was ook in Nederland het meest bedreigd omstreeks 1934. NSB bleek achteraf niet meer dan een soort Boerenpartij-succesje te hebben behaald.
- VIII. *Koloniale probleem* werd nauwelijks beseft, en zelfs door een kenner als Colijn alleen vanuit Nederland's belang gezien (gave gulden). Slechts een kleine groep uit de bourgeoisie door traditie banden met Indië. Er was alle aanleiding bezorgd te zijn: dreiging van Japans imperialisme, onrustig nationalisme, toenemende maatschappelijke "apartheid" (Europese élite wordt Europeser in gedrag en houding). Oplossingen die gezocht werden: streng politietoezicht op nationalisme, voortgaande "indonesering" van overheidsapparaat alleen van 'onderop', politiek van coöperatie met "gewillige" nationalistena maar zonder concessies of beloftes, vlootversterking. Crisis voor Indië zeer ernstig, vlootversterking komt veel te laat (1939).

Literatuur Nederland 1929—1939

(een keuze)

ALGEMEEN

parlementaire geschiedenis en partijen

P.J.Oud, *Het Jongste Verleden*. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1918—1940. Dln. IV, V en VI. Assen 1948—51. Een zeer leesbaar overzicht op grond van de Handelingen samengesteld.

J.A.de Wilde & C.Smeenk, *Het volk ten baat*. Geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij. Groningen 1949. Degelijk maar kort over de periode.

H.M.Ruitenbeek, *Het Ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam 1955. Een tamelijk oppervlakkig werk, raakt ook de voorgeschiedenis.

L.W.G.Scholten, 'Nederland aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Dl. XII, Hfdst.8. Zeer kort en uitsluitend parlementair.

buitenlandse politiek

C.Smit, *Buitenlandse Politiek van Nederland*. Deel II. Den Haag 1945. Als alle werken van

deze auteur: geschikt als introductie, maar zonder veel diepgang of accuratesse.
H.Daalder, 'Nederland en de wereld 1940-1945'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) blz. 170-200. Boeiend licht op mentaliteit.

economisch-sociaal

F.A.G.Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939*. Antwerpen/Utrecht 1952. Een voortreffelijk overzicht.

H.M.;Hirschfeld, *Actieve economische politiek in Nederland 1929-1934*. Amsterdam /Brussel 1946.

Over sociale situatie en werkloosheid ontbreekt goede of diepgaande literatuur.

Nederlands Indië

S.L.van der Wal, Bronnenpublicaties omtrent het beleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Tot nu toe verschenen zeer belangrijke en goede publicaties over het onderwijsbeleid en de Volksraad.

H.Baudet & I.J.Brugmans, *Balans van Beleid*. Terugblik op de laatste halve eeuw van Nederlandsch-Indië. Assen 1961. Een bundel opstellen van voormalige bestuurders met enigszins apologetische strekking.

H.J.Benda, *The Crescent and the Rising Sun*. Indonesia under the Japanese occupation 1942-1945. Den Haag 1958. Vooral hier van waarde voor het inleidend hoofdstuk dat het dilemma tekent waarin het gouvernement zich bevond t.o.v. de verschillende nationalistische stromingen.

J.M.Pluvier, *Overzicht van de ontwikkeling der nationalistische beweging in Indonesië in de jaren 1930 tot 1942*. Den Haag/Bandung 1953. Geheel geschreven "van binnenuit", d.w.z. gezien van de nationalisten.

B.J.Brouwer, *De houding van Idenburg en Colijn tegenover de Indonesische beweging*. Kampen 1958. Ofschoon dit werkstuk handelt over een vroegere periode, verklaart de overwinning van Colijn op Idenburg iets van het gekozen beleid na 1929.

Cultureel

Friso Endt, *Weet je nog wel de jaren dertig*. Reportages, interviews, gesprekken over feiten en gebeurtenissen tussen 1930 en 1940. Amsterdam 1960. Een journalistiek werkstuk dat enige kijkjes geeft op bepaalde aspecten en goed is geïllustreerd.

G.J.Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940. Assen 1961. Een zeer degelijke dissertatie, met grote sympathie voor de radicaalste groepen, waardoor geschiedenis van b.v. A.J.C. er erg bekaaid afkomt.

BIJZONDER

Bevolkingsgroepen

L.J.Rogier & N.de Rooy, *In Vrijheid Herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. Den Haag 1953. Een zeer goed overzichtelijk werk ook voor deze periode. De latere verkorting onder de naam van alleen Rogier (Katholieke Herleving) heeft juist het stuk van de Rooy over o.a. de periode 1929-1939, zwaar besnoeid.

Michel van der Plas, *Uit het Rijke Roomsche Leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935*. Utrecht 1962. Een verdienstelijke bloemlezing met een duidelijke kritische bedoeling, het eerste succes van de reeks "plakboeken".

A.C. De Gooyer, *Het Beeld der Vad'ren*. Utrecht 1964.

Ben van Kaam, *Parade der Mannenbroeders. Protestants leven in Nederland 1918—1938*. Wageningen 1964. In het kielzog van Van der Plas' succes uitgekomen, zijn deze twee (De Gooyer en van Kaam) verreweg de meest intelligent en voorzichtig samengestelde plakboeken die er uitkwamen, die over socialisten en liberalen, om maar te zwijgen van die over nationaal-socialisten, liggen enkele niveaus lager.

Personen

J.C. van Dam, *Sociaal Logboek 1900—1960*. Spiegel van Vooruitgang. Amsterdam 1960. Een goede *mémore* van een ambtenaar voor sociale zaken.

W. Drees, *Zestig jaar levenservaring*. Amsterdam 1962.

H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933—1939*. Amsterdam/Brussel 1946.

Behalve deze nog meest verdienstelijke *mémoires* zijn er vele anderen van mindere betekenis hetzij omdat het figuren betreft die niet zulk een belangrijke rol speelden of het gehalte der *mémoires* zelf aanzienlijk lager ligt, b.v. De Kadt, Paul de Groot, Wiessing, Frankfurter, de Monchy, Buskes e.a.

G.Puchinger, *Colijn. Momenten uit zijn Leven*. Kampen 1962. Ofschoon niet anders bedoeld dan als voorlopige, populaire losse gegevens, toch de enige alsnog bruikbare inleiding.

J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse 1871—1948*. Utrecht 1961. Een degelijke dissertatie, o.a. gebaseerd op het particuliere archief van Aalberse, maar weinig kritisch en enigszins vormeloos.

Verwezen zij hier voorts nog minder bevredigende biografieën of populaire inleidingen, daartoe: Koejemans over Wijnkoop, Colsen over Poels, Puchinger over Tilanus etc. Terwijl er uiteraard vele feestbundels of herdenkingsbundels over enige bekende figuren, o.a. Colijn, Oud, Albarda, Vorrink. Eerbied en dankbaarheid staan hier vaak historisch-wetenschappelijke waardering in de weg.

VERHOUDING TUSSEN BELGIE EN NEDERLAND IN DE PERIODE 1900—1940

Dr. J. Verseput

In het begin van de 20e eeuw was de verhouding tussen beide buurlanden niet zo goed. Vooral op economisch terrein waren er grote tegenstellingen, want Nederland sympathiseerde met de vrijhandelsgedachte en België voelde meer voor protectionistische maatregelen.

In het najaar 1905 komt er in België een groepering, die toenaderingspogingen tot Nederland wil ondernemen. Deze wijziging werd mede veroorzaakt door het vermeende Duitse gevaar. Het is vooral de journalist Eugène Baie, die voor toenadering op militair en economisch terrein ijvert, maar resultaten blijven uit.

In die periode was de verdediging van de Schelde meer en meer op de voorgrond gekomen en in Belgische militaire kringen werd gesproken over een mogelijke annexatie van Zeeuws-Vlaanderen, een gedachte, die ook in Engeland en Frankrijk werd gehuldigd, vooral nadat in 1911 de Nederlandse kustverdedigingsplannen bekend waren geworden.

Het uitbreken van de eerste wereldoorlog doet de annexatieplannen nog meer op de voorgrond komen. In Entente-kringen wordt er regelmatig over gesproken en in de ministerraadszitting in den Haag op 1 en 3 oktober 1914 wijst Londen er op, dat het verlies van Zeeuw-Vlaanderen wel als zeker mag worden aangenomen.

Na de oorlog wordt Nederland meer en meer beschouwd als pro-Duits te zijn geweest en wordt de Entente overtuigd van de noodzakelijkheid van annexatie van Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen met eventuele schadeloosstelling in Oost-Friesland.

De val van Antwerpen wordt ons in de schoenen geschoven, omdat wij de Schelde hadden afgesloten. Het zijn de Britten, die dit ontkennen, omdat zij geen kans hadden gemaakt met het oog op de ondiepten in de Schelde met oorlogsschepen op te stomen.

Het zijn strategische overwegingen, die bij de annexatie een rol spelen, want Nederlands-Limburg wordt onverdedigbaar geacht (La trouée de Limbourg) en dit houdt in, dat in een nieuwe oorlog de strijd om Brussel zal moeten worden gevoerd.

Minister van Karnebeek verzet zich krachtig tegen elke vorm van landverlies en hij weet succes te behalen. Eveneens weigert hij elke vorm van militaire samenwerking. Men moet zich daarbij neerleggen en België zet de eigen verdediging op en sluit een militair verdrag met Frankrijk.

Op economisch terrein is Van Karnebeek toegeeflijker en zo komt het Nederlands-Belgisch verdrag tot stand, waarin o.m. het Moerdijkkanaal. De Tweede Kamer neemt dit aan, maar de Eerste Kamer verwierpt het. Daarna laait de strijd op economisch terrein feller op.

Als oud-bondgenoot van Frankrijk heeft België voor Antwerpen als aanvoerhaven voor Elzas-Lotharingen gelijkstelling met de Franse havens gekregen. Daardoor is men vrijgesteld van betaling van surtaxes d'entrepôt et d'origine tot nadeel van Rotterdam. De achterstelling van Rotterdam als "ashaven" —tegenover door kanalen met de Rijnverbonden dwarshavens— wordt vergroot door het gratis slepen van schepen bestemd voor Duitsland van Antwerpen naar Moerdijk, het verlenen van bijzondere spoorwegtarieven naar het Belgische achterland en de tengevolge van de devaluatie van de Belgische frank verlaagde zeeloodsgelden op de Schelde. Na de verwerping van het Belgisch-Nederlands verdrag komen daarbij de door België verleende Rijnvaartpremies (september 1929).

De toenadering wordt dan mogelijk onder druk van de crisis en de opkomst van het Derde Rijk, maar de economische tegenstellingen, met name die tussen Antwerpen en Rotterdam, blijven bestaan. Frankrijk tracht die kloof te overbruggen en doet voorstellen met betrekking tot het laten vervallen van de economische bevoordeling van België, maar het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog voorkomt de nadere uitwerking.

Er is ook de strijd tussen beide havensteden om het bezit van het achterland Luik, waarbij o.a. moet worden gedacht aan de Stop van Ternaayen.

Op militair terrein blijft de scheiding groot. De opening bij Limburg is er nog altijd. Ons verdedigingsplan met de Peel-Raamstelling heeft geen aansluiting op de Belgische linies bij het Albertkanaal.

In het begin 1940 komen er eindelijk besprekingen op hoog niveau, mede in verband met de wisseling van het opperbevel in Nederland. Bij deze kwestie komt het al of niet verdedigen van de Peel-Raamstelling aan de orde. België acht de Nederlandse stelling onvoldoende en wil zijn verdedigingsplannen niet omwerken. Aan de andere kant wordt de verdediging, zoals generaal Winkel van deze zal voeren, n.l. in de vesting-Holland, egoïstisch genoemd en men oefent de nodige kritiek op Nederland uit. Het is deze verdediging die Nederland in 1940 ten uitvoer brengt. Beide landen verdedigen zich op eigen wijze en houden geen rekening met elkaars belangen.

Er is betrekkelijk weinig literatuur over dit onderwerp. Over de kwestie van het Nederlands-Belgisch verdrag en de Belgische annexatieplannen bestaan vele verhandelingen uit de tijd zelf, de meeste hebben een propagandistische waarde.

Verschillende onderwerpen worden min of meer uitvoerig behandeld in de handboeken, waarin de geschiedenis van de nieuwste tijd wordt besproken. Genoemd kunnen worden: C.Smit "De buitenlandse politiek van Nederland", tweede deel ('s Gravenhage 1955) en het nog altijd belangrijke werk van A.S. de Leeuw "Nederland's Wereldpolitiek" (Zeist 1936).

Zeer uitvoerig worden de internationale betrekkingen van België behandeld in O.de Raeymaker "België's internationaal beleid 1919-1939" (Brussel 1945), dat in ons land te weinig aandacht heeft getrokken. Op het ogenblik wordt dit beleid nader toegelicht door de Belgische documentenuitgave, die de periode 1919 tot 1940 zal omvatten en waarvan op dit ogenblik (januari 1966) twee delen zijn verschenen.

Voor de periode tussen beide wereldoorlogen is ook belangrijk de dissertatie van Dr.C.A. van der Klaauw "Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919 tot 1939" (Leiden 1953). Slechts het gedeelte over de Frans-Belgisch-Nederlandse besprekingen in de periode kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bevat enkele tekortkomingen.

Met betrekking tot de moeilijkheden tussen Rotterdam en Antwerpen kan verwezen worden naar Dr.J.Verseput "Gedenkboek van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam 1928 tot 1953" (Rotterdam 1955).

Ten aanzien van de militaire problemen moet worden gewezen op het in Nederland te weinig bekend geworden boek van generaal van Overstraeten "Albert I, Leopold III 1920 tot 1940" (Brugge z.j.) en zijn "Au service de la Belgique, dans l'état" (Parijs 1960).

AMERIKA

ECONOMISCHE ONTWIKKELING VAN DE VERENIGDE STATEN IN DE 20e EEUW

Prof.Dr. I.J. Brugmans

1. *Bevolkingsopbouw.* De bevolking is van 75 miljoen in 1900 gestegen tot 200 miljoen thans. Deze toeneming is in hoofdzaak toe te schrijven aan het natuurlijk accres, in mindere mate aan immigratie, die in de 19e eeuw enorm was (1814–1914 30 miljoen immigranten), maar in de 20e eeuw beperkt wordt. De motieven tot deze beperking zijn a) men wil de toevloed van Zuid- en Oost Europeanen, die zich moeilijk bij de Amerikaanse samenleving aanpassen en veelal van communisme worden verdacht inperken b) er is geen vrij land meer beschikbaar ($\pm$ 1890 verdwijnt de "frontier"). De immigratiewetten van 1921–1924, waarbij voor ieder land een quote werd vastgesteld, zijn in 1952 vervangen door de Mc Carran Walter Act, volgens welke ieder land jaarlijks ongeveer 1/10 procent mag doen immigreren van het aantal landgenoten, dat in 1920 in de V.S. aanwezig was. Een nieuwe immigratiewet zal medio 1968 in werking treden. Het belangrijke gevolg van de beperking der immigratie is geweest, dat het aantal "foreign born" onder de bevolking een daling vertoont (in 1950 was 23 % van de inwoners van New York buiten de Ver.Staten geboren). De natie verkrijgt daardoor steeds meer een eigen karakter, dat van het vroegere verschilt.
2. *Beroepsopbouw.* Het aantal in de landbouw werkzame personen is tussen 1870 en 1950 ongeveer gelijk gebleven en dus relatief gedaald (van 53 % der beroepsbevolking tot 11½%). Toch blijft de landbouw in de Ver.Staten belangrijk; het land levert 60 % van de wereldproduktie van mais, 20 % van de tarweproduktie. In vergelijking met Nederland zijn de V.S. dun bevolkt (50 inwoners per vierkante mijl, Nederland 800) en weinig stedelijk; in 1940 woonde 39.7 % van de bevolking in plaatsen met minder dan 1000 zielen. De bevolkingsdichtheid van de staat New York is ongeveer gelijk aan die van Drente.
Tegenover de relatieve daling van de landbouw staat een stijging van de industrie, (23 % van de beroepsbeoefenaars in 1870, 31½% in 1950). Nog sterker is de zgn. tertiaire produktie gestegen (handel, banken enz.), n.l. van 24 % tot 50 %.
Van belang is toeneming van de vrouwenarbeid. Onder de gehuwde vrouwen van 18-65 jaar oefent ongeveer 25 % een beroep uit; in Nederland slechts 10 %.
3. *Nijverheid.* De belangrijkste aspecten zijn:
 - a. Zuidwaartse en westwaartse spreiding, als gevolg van militaire, economische en geografische oorzaken (Panamakanaal).
 - b. Stijgende uitgaven voor wetenschappelijk onderzoek (voor 1966 geschat op 8 miljard dollar, tegen 30 miljard in geheel Europa).
 - c. Steeds grotere produktie-eenheden, hetgeen mogelijk wordt door het ontbreken van douanebarrières en door de uniformiteit van de wensen der

consumenten.

- d. Sterke stijging van de lonen. In 1900 was het loon te stellen op gemiddeld £ 500 per jaar, in 1950 ongeveer £ 3000. Een "skilled laborer" kan wel £ 12000 's jaars verdienen. Zeer globaal genomen is de koopkracht van de Am.dollar thans het dubbele van die van de gulden.
 - e. Groei van de vakbeweging, die in 1900 met 868.000 leden nog in de kinderschoenen stond, maar thans grote invloed heeft. Een "Labour Party" kent men in Amerika echter niet; het socialisme heeft er geringe aanhang.
 - f. Sterke toeneming van de omvang der produktie; tussen 1938 en 1952 is deze verdrievoudigd. De Ver.Staten, die 6,4 % van de landoppervlakte der aarde en 6,2 % van de wereldbevolking omvatten, consumeren 64 % van alle aardolie, 63 % van alle ijzererts, 61 % van alle rubber.
4. *Handel.* De buitenlandse handel van de V.S. is van relatief geringe betekenis (invoer 3 % van de nationale produktie, in Nederland 50 %); doorvoer is zelfs onbekend. De ontwikkelingstendenzen van de laatste halve eeuw zijn:
- a. Steeds meer import van grondstoffen, steeds minder van voedingsmiddelen en fabrikaten. Als tegenhanger: steeds meer import van grondstoffen, steeds minder van voedingsmiddelen en fabrikaten. Als tegenhanger: steeds meer export van fabrikaten, steeds minder van grondstoffen en voedingsmiddelen (in 1890 werd 3/4 van de export gevormd door katoen, tarwe, vlees en aardolie, thans omvat dit viertal slechts 1/5 van de export).
 - b. Steeds sterkere relaties met niet-Europese landen. Het Europese aandeel in de import bedroeg 1875/79: 81 %, in 1951: 18 %.
 - c. Na de eerste wereldoorlog zijn de V.S. van debiteurland tot crediteurland geworden.
5. *Inkomens.* In 1900 waren de inkomensverschillen enorm groot. Carnegie had toen een inkomen van \$ 23 miljoen per jaar en betaalde geen inkomstenbelasting (deze kwam in 1913). Winstbelasting enerzijds, hoge lonen anderzijds, hebben aan deze situatie een eind gemaakt. Er zijn geen miljardairs meer zoals destijds Rockefeller (petroleum), Carnegie (staal), Morgan (bankwezen) en Vanderbilt (spoorwegen). Parallel met de inkomensnivellering gaat de
6. *Klassennivellering.* De V.S. kennen geen adel, geen "deftige" namen. De spoorwegen kennen geen klasse-indeling. Fooien worden zelden gegeven. De arbeider is een kleine kapitalist geworden, die een auto en een eigen auto bezit; hij kleedt zich niet anders dan de millionair. De arbeidsethos is, dat in het maatschappelijke raderwerk iedere soort van arbeid even onmisbaar is.
7. *De staatsbemoeiing* is in de 20e eeuw sterk toegenomen, vooral sinds de "New Deal" van F.D.Roosevelt. De staatsuitgaven van 1960 waren 80 maal zo groot als die van 1900. Men bedenke hierbij dat in de V.S. vele overheidstaken door de afzonderlijke staten worden verricht, die ten onzent van de centrale regering uitgaan. Daardoor is de arbeidswetgeving eerst in de 20e eeuw aangevangen.
8. *Groeïende eenheid* van het land vertoont zich in de 20e eeuw duidelijk, niet alleen door toenemende federale wetgeving (zie sub 7), maar ook door andere factoren: sterke mobiliteit; kranten en tijdschriften; radio en televisie. Toch is de band met de afzonderlijke staten bij de Amerikaan hecht gebleven (vooral in Texas). Men bedenke dat de 50 staten elk een grote mate van autonomie bezitten; zo wordt de Gouverneur van de staat niet benoemd door de centrale regering, maar gekozen door de inwoners van die staat. De groeiende eenheid manifesteert zich ook ten aanzien van het

9. *Negervraagstuk*. De negers woonden in 1900 nog voor 3/4 in het agrarische Zuiden; in 1950 was dit slechts met 1/5 het geval. Zij trekken steeds meer noordwaarts, waar de lonen hoger zijn, de discriminatie geringer. In de 20e eeuw hebben de negers veel terrein gewonnen: de segregatie is bij leger, marine en luchtmacht afgeschaft, evenals in de vakbeweging; de medici zijn negers tot hun organisatie gaan toelaten; in 1954 werd de segregatie op de openbare scholen verboden. Van officiële zijde wordt de discriminatie verdedigd met de slogan "Equal but separate": de neger is niet minder dan de blanke, maar er moet geen amalgamering plaats hebben.
10. *Volksskarakter*. Dank zij de groeiende eenheid (zie sub 8) is een Amerikaans volksskarakter ontstaan, waarvan enkele trekken zijn:
- a) Optimisme (afwezigheid van onderganggevoels en van decadentie).
 - b) Calvinisme. Puritanistische trekken zijn onmiskenbaar.
 - c) Afwezigheid van conservatisme, maar ook van drang tot maatschappelijke hervorming. De Republikeinse en de Democratische partij zijn beide republikeins en democratisch.
 - d) Conformisme. Ieder wil zijn als "de anderen". Er is dan ook weinig kritiek op andermans gedrag.
 - e) Democratie. In de V.S. is dit niet slechts een stelsel van staatsinrichting, maar veel meer een houding tegenover de medemens: welwillend, hulpvaardig, openstaand voor anderer mening.
 - f) Dynamisme. De Amerikaan is latijd met iets bezig; aan filosoferen of wandelen doet hij niet. Haastig is hij echter geenszins, eerder geduldig en soms wat traag.
 - g) Idealisme. De keiharde zakenman is tegelijk een man die voor idealistische bewegingen warm loopt. Het Marshallplan werd minder door eigenbelang ingegeven dan door de gedachte, dat Europa moest worden gered uit de oorlogsellende.
 - h) Kerkelijkheid. De in Europa optredende onkerkelijkheid is in de V.S. afwezig. De kerken aldaar beperken zich dan ook geenszins tot prediking, maar verrichten sociaal werk in de ruimste zin. Typerend is, dat alle presidenten van de V.S. op twee na (Jefferson en Lincoln) bij een kerkgenootschap behoorden.

Als minder gunstige eigenschappen kan men vermelden: kinderlijkheid, overschatting van de betekenis van de sport, slordigheid, gebrek aan distinctie en verfijning.

Literatuur

Er zijn vele boeken over de moderne economische geschiedenis van de Verenigde Staten door Amerikanen geschreven; zij zijn echter voor niet-Amerikanen minder geschikt. Een goed en beknopt overzicht geeft de Engelsman *A.J. Youngson Brown*, *The American Economy 1860–1948* (1951). Met veel vrucht kan men de boeken raadplegen van de Fransman *André Siegfried*, die telkens een momentopname geven met historische achtergrond, nl. *America comes of age* (1927) en *America at midcentury* (1955). Siegfried is geograaf-econoom-socioloog en graaft dieper dan de meeste historici. Van belang is voorts het werk van *F.L. Allen*, *The big change 1900–1950* (1952). Aanbevelenswaardig is ook het boekje van prof. *P.J. Bouman*, *Volk in beweging* (1951 meermalen herdrukt). Geen van de genoemde vier boeken beperkt zich tot een beschrijving van de economische verschijnselen.

Van de oudere literatuur, die niet verouderd is, zijn de boeken van *J. Huizinga* te noemen: *Mensch en menigte in Amerika* (1918) en *Amerika levend en denkend* (1926). Huizinga schreef het eerste boek zonder Amerika ooit te hebben bezocht, het laatste na een verblijf aldaar. Over de sociale beweging in de V.S. schreef *M.G. Levenbach* in 1926 het boek: *Arbeid in Amerika*.

AZIE

CHINESE EMIGRATIE IN ZUIDOOST-AZIE

Drs. J.D. Thijs

De aanwezigheid van enkele (circa twaalf) miljoenen Chinezen in Zuidoost-Azië is op zich zelf een merkwaardig verschijnsel. Emigratie is immers in strijd met de confucianistische ethiek met zijn sterke nadruk op de "sjiaa" (eerbiedige gehoorzaamheid aan de ouders) en was zelfs eeuwen lang bij de wet verboden. Bovendien zijn de Chinezen als geheel geen zeevarend volk, terwijl de emigratie in vroegere tijden toch hoofdzakelijk met Chinese jonken heeft plaats gevonden.

Het enige land in Zuidoost Azië, waar Chinezen zich in grote getale via landroutes hebben gevestigd, is Vietnam (dat van 111 v.Chr. tot 939 n.Chr. onder Chinese heerschappij heeft gestaan). Wel heeft emigratie over land ook naar Birma en Thailand plaats gehad, doch slechts op kleine schaal. Verreweg de meeste Chinezen in die landen (en dit geldt vooral voor Thailand) hebben de zeeroute daarheen gevolgd.

De emigratie over zee geschiedde vrijwel uitsluitend vanuit de zuidelijke kustprovincies Kwangtoeng en Foekien. Reeds in oude tijden legden Chinezen in die provincies zich op de kustvaart toe. Hieruit heeft zich later de "jonkhandel" met de Zuidoost-Aziatische landen ontwikkeld. De eerste emigratie naar die landen was slechts een natuurlijk gevolg van die handel: de schepen voeren uit met de N.W.-moeson en keerden terug met de Z.O.-moeson, waardoor de Chinese handelaren vaak gedwongen waren enkele maanden in de vreemde te verblijven. Dit leidde soms tot vestiging in de "Nanyang" (gebieden van Zuidoost-Azië). Aangenomen mag worden, dat reeds aan het einde van de T'ang-dynastie (618—906) een aantal Chinezen aan de N-kust van Java woonachtig waren.

De emigratie werd vervolgens gestimuleerd door de sterke uitbreiding van China's handelsbetrekkingen overzee tijdens de Soeng-dynastie (960—1276). Mogelijk zijn ook vele Chinezen, die hebben deelgenomen aan de (niet gelukkige) expedities van de Mongoolse keizer Choebilai Chan naar Vietnam, Birma en Java in de periode 1280—1293, in die landen achtergebleven. In elk geval maken Chinese berichten over de gebieden, die tijdens de Ming-dynastie door Chinese armada's werden bezocht (1405—1433) melding van de aanwezigheid van vrij uitgebreide Chinese kolonies in de "Nanyang" (vooral op Java en Sumatra).

Bij hun komst in Azië troffen de westerlingen op verschillende plaatsen zulke kolonies aan. Met deze komst begon een nieuwe periode in de geschiedenis van de Chinese emigratie. Grotere handelsmogelijkheden en veiligheid in de gebieden onder de controle van de westerlingen veroorzaakten een grote toestroom van Chinezen naar die gebieden. De Chinese kolonie van circa 150 personen, die de Spanjaarden bij hun komst in Manila in 1570 aantroffen, was in 1603 reeds tot meer dan 20.000 man uitgegroeid. In Indonesië deden Coen en zijn opvolgers al het mogelijke om Chinezen aan te trekken. Deze begonnen overal een belangrijke rol te spelen als tussenpersonen in de handel tussen

de westerlingen en de inheemsen, waardoor zij geleidelijk een sterke economische positie verwierven.

De emigratie naar de nieuwe koloniën werd, behalve door de genoemde factoren, ook bevorderd door interne omstandigheden in de zuidelijke Chinese provincies. Niet alleen deden natuurrampen, misoogsten enz. Chinezen uit die provincies emigreren, maar vooral ook politieke spanningen en burgeroorlogen. Zo, b.v., de jarenlange strijd, die de Mandsjoe's, die in 1644 in Peking aan de macht kwamen, hebben gevoerd tegen de Ming-aanhangers in het zuiden, die zich fel tegen hen verzetten (Koxinga). Om steunverlening aan de rebellen op Formosa tegen te gaan, lieten zij een kuststrook van 15 km. diep ontruimen. Een deel van de uit dat gebied geëvacueerde bevolking vluchtte naar de "Nanyang". Ook tijdens latere opstanden, zoals de bloedige "T'aiping opstand" (1851)1864), weken vele Chinezen naar Zuidoost-Azië uit.

In de tweede helft van de vorige eeuw deed een nieuw type Chinees zijn intrede in Zuidoost-Azië: de contractkoelie. De vestiging van mijnbouwmaatschappijen en plantage-ondernemingen had een behoefte aan goedkope arbeidskrachten geschapen, die voor een belangrijk deel uit Z-China werden betrokken. De afstand van Hongkong aan Engeland en de openstelling van de havensteden Kanton en Emoy bij de vrede van Nanking (1842) na de opium-oorlog hadden de mogelijkheid daartoe geopend. Kort nadat de eerste scheepslading contractkoelies van Emoy naar Cuba was vertrokken (1847), begonnen Chinese agenten uit Singapore koelies voor Zuidoost-Azië te ronselen. Vele van deze koelies die spoedig in grote getale werden verscheept, keerden na afloop van hun contract niet naar China terug.

Aanvankelijk was dit transport van koelies illegaal, evenals elke vorm van emigratie. Nog steeds was het de Chinezen op straffe des doods verboden hun land te verlaten.

De Ch. regering beschouwde de emigranten als onwaardige lieden, renegaten, die hun familie en geboorteland ontrouw waren geworden. In hun lot was zij daarom niet geïnteresseerd. Dit bleek bij massamoorden op Chinezen in Manila (o.a. in 1603) en in Djakarta (1740), die zelfs geen protest van Peking uitlokten.

Vooraf na het verzet van de zuidelijke provincies tegen de komst van de Mandsjoes, zagen dezen in de Chinese kolonies in de "Nanyang" broeinesten van anti-Mandsjoe elementen. In die tijd was een grote geheime vereniging ontstaan (de z.g. "Triad Society") met als doel "verdrijving van de Mandsjoes en herstel van de Mings". Vele toen uitgeweken Chinezen waren leden van die vereniging. Vandaar dat de Mandsjoes bij herrijzing edicten afkondigden waarin aan het verbod tot emigreren werd herinnerd.

Eerst bij de conventie van Peking (1860) erkende de Chinese regering formeel het recht van vrije emigratie, doch het emigratieverbod werd niet ingetrokken. De ambtenaren, die van dit verbod profiteerden (mogelijkheid voor chantage), stoorden zich niet aan de genoemde conventie. Eerst nadat de Chinese gezant in Londen de keizer in een memorie op deze ongewenste toestand had gewezen, werd het emigratieverbod officieel ingetrokken (1894).

De houding van de regering te Peking t.a.v. de Chinese emigranten had zich intussen landzaam gewijzigd. De oude minachting voor deze "afvalligen" had plaats gemaakt voor een groeiend besef, dat China zou kunnen profiteren van de energie en kundigheden en vooral van het kapitaal van de emigranten.

Reeds in 1886 had de onderkoning van Kwangtoen met toestemming van de keizer een missie naar de "Nanyang" gezonden voor een onderzoek naar de omstandigheden van de emigranten. Deze commissie had o.m. de aandacht gevestigd op het feit, dat velen van hen grote rijkdommen hadden vergaard.

Kort na de eeuwwisseling begon de Chinese regering van haar nieuwe belangstelling voor de emigranten blijk te geven. Keizerlijke afgezanten werden naar de "Nanyang" gezonden om de emigranten aan Peking te binden.

Ook de tegen Peking agerende reformisten (K'ang You-wei c.s.) en revolutionairen (o.l.v. Soen Yat-sen) poogden omstreeks die tijd onder de emigranten aanhangers voor hun bewegingen te werven. Soen Yat-sen wist belangrijke financiële steun voor zijn revolutionaire acties in China van de Chinese emigranten te verkrijgen.

Mede ten gevolge van het feit, dat de keizerlijke regering, de reformisten en de revolutionairen om strijd dongen naar de gunst van de emigranten, groeide onder hen een tevoren onbekend nationalisme. Dit uitte zich o.m. in de vorming van nieuwe organisaties, waarin voor het eerst Chinezen, die tot verschillende bevolkingsgroepen behoorden, (zoals Hokkiens, Teotjoe's, Cantonnezen en Hakka's) zich aaneensloten. Ook werden pogingen gedaan om de kloof tussen de nieuwelingen onder de emigranten (Sinkeh's) en de reeds lang in de "Nanyang" gevestigde Chinezen, de z.g. Peranakans (Indonesië) of Baba's (Singapore) of Lukjins (Thailand), die meestal geen Chinees meer spreken, te overbruggen.

Met name in Indonesië hebben de Chinezen het de laatste jaren zwaar te verduren gehad, omdat daar naast economische overwegingen ook politieke sentimenten herhaaldelijk tot felle anti-Chinese acties hebben geprikkeld. Eerst waren deze gericht tegen de vermeende aanhangers van het nationalistische regime op Formosa, die na 1950 voortdurend door Peking van "subversieve activiteiten" werden beticht. Na berichten over steun van Formosa aan de rebellen op Sumatra in 1958 groeiden deze acties uit tot een grootscheepse "anti Kwo Min Tang-campagne", die in feite tegen alle Chinezen was gericht.

De mislukte staatsgreep van september 1965, gaf de stoot tot een nieuwe felle anti-Chinese campagne, dit maal gericht tegen de onderdanen van de Chinese Volksrepubliek (die beschuldigd werd van medeplichtigheid aan de staatsgreep). Ook in deze (nog steeds voortdurende) campagne richten de acties zich in feite tegen *alle* Chinezen, al of niet sympathiserend met Communistisch China.

Het huidige vraagstuk van de Chinezen in Zuidoost-Azië in het algemeen is in eerste instantie een economisch probleem. Het is de overheersende economische positie van de Chinese minoriteiten, die de achtergrond van dit probleem vormt.

Politieke factoren, zoals vrees voor inmenging van Communistisch China in binnenlandse aangelegenheden, kunnen de moeilijkheden van de Chinese emigranten echter aanzienlijk verergeren, zoals uit de anti-Chinese campagnes in Indonesië blijkt.

Literatuur

H.F. MacNair, *The Chinese Abroad*, The Commercial Press Ltd. Shanghai 1926 (Geschiedt voor algemene orientatie; behandelt ook de Chinese emigratie naar N. en Z. Amerika).

Victor Purcell, *The Chinese in Souteast Asia*, Oxford University Press, London-New York-Toronto 1951 (Een lijvig boekwerk van ruim 700 pag., dat een schat aan gegevens bevat over de Chinezen in de verschillende landen van Zuid-Oost-Azië. Helaas niet in alle opzichten betrouwbaar).

Idem, *The Chinese in Malaya*, London-New York-Toronto, 1948 Oxford University Press (Een gedegen studie van circa 250 pag.)

Ta Chen, *Chinese migrations with special reference to labour conditions*, U.S. Bureau of Labour Statistics, Washington 1923 (Schenkt ook aandacht aan het Chinese vraagstuk in Indonesië)

Idem, *Emigrant Communities in South China*, Institute of Pacific Relations, New York

1940 (Belicht achtergronden van de Chinese emigratie).

L.H.W. van Sandick, *Chineezers buiten China*, Van der Beek, Den Haag 1909 (Verouderd, doch bevat veel waardevol materiaal over de positie v.d. Chinezen in Ned. Indië).

W.J. Cator, *The Economic Position of the Chinese in the Netherlands Indies*, Oxford 1936 (Dissertatie te Leiden).

Lea E. Williams, *Overseas Chinese Nationalism*, The Free Press, Glencoe, Illinois 1960, (Beschrijft het ontstaan v.h. Chinese nationalisme in Indonesië omstreeks de eeuwwisseling. Edgar Wickberg, *The Chinese in Philippine Life*, Yale University Press, New Haven 1965 (Behandelt de economische, culturele en sociale activiteiten v.d. Chin. in de Ph. alsmede hun relaties m. China).

G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1957 (Knappe historisch-sociologische studie).

HET COMMUNISME IN AZIE

Drs. J.D. Thijs

Het oorspronkelijke Marxisme was zozeer afgestemd op het geïndustrialiseerde Westen, dat het geen boodschap had voor het agrarische en feodale Azië. Eerst nadat Lenin nieuwe elementen aan het Marxisme had toegevoegd, kreeg dit betekenis voor Azië. Men denke o.m. aan Lenin's concepties van de élite-partij, de rol van de boeren in de revolutie en het "minimum-program".

Zoals Lenin alle anti-Czaristische krachten voor de revolutie in zijn land wilde mobiliseren, zo beoogde hij alle anti-westerse krachten in Azië samen te brengen in één, tegen het kapitalistische Westen, gericht front. De ideologische basis daarvoor had hij in zijn boekje "Imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme" (1916) gelegd.

Door het imperialisme als een verlengstuk van het westerse kapitalisme te beschouwen kon Lenin in de strijders voor nationale onafhankelijkheid in Azië bondgenoten van het westerse proletariaat zien. Het feit, dat de nationalistische bewegingen in Azië door de "bourgeoisie" werden geleid, was geen bezwaar. De Aziatische "bourgeoisie" toch was, in tegenstelling tot de Europese, overwegend progressief en revolutionair.

Op het 2de Kominterncongres (1920) bepleitte Lenin derhalve in een aantal thesen het aangaan van tijdelijke allianties met de "bourgeois-democratische vrijheidsbewegingen" in Azië. Het congres werd o.m. bijgewoond door Sneevliet (schuilnaam: Maring) en de Indiër M.N. Roy.

(Sneevliet vertegenwoordigde de P.K.I., voortgekomen uit de in 1914 door hem in Indonesië opgerichte I.S.D.V.; Roy, een Bengaalse nationalist, die in 1915 met conspiratieve oogmerken zijn land had verlaten en uiteindelijk in Mexico was belang, was door de Kominternagent Borodin benaderd. Deze zorgde ervoor, dat Roy als leider van een Mexicaanse delegatie(!) het congres kon bijwonen).

Op het congres waren ook enkele thesen van Roy ter tafel, die fundamenteel verschilden van die van Lenin. Hij betoogde o.m., dat de "bourgeoisie" in Azië allesbehalve revolutionair was. De "bourgeois-democratische vrijheidsbewegingen" streden wel voor bevrijding van het imperialistische juk, doch wensten de bestaande orde in hun land te handhaven. De arme boeren en arbeiders daarentegen richtten hun acties tegen de bestaande orde. De Komintern diende daarom deze acties te steunen inplaats van tegemoet te komen aan de "aspiraties van de inheemse bourgeoisie". (N.B. Het meningsverschil tussen Lenin en Roy is nog steeds actueel: het speelt een rol in het ideologische conflict tussen S.Rusland en China).

Na een heftige discussie waren Lenin en Roy bereid enkele wijzigingen in de tekst van hun thesen aan te brengen (Lenin wijzigde de term "bourg.-dem.vrijheidsbewegingen" in "revolutionaire vrijheidsbew."). De beide geamendeerde thesen werden door het congres aanvaard, doch in feite werden die van Lenin de richtlijn voor de Kominternstrategie in Azië.

De belangstelling van de Komintern was in Azië vooral gericht op India en China. India werd toevertrouwd aan de zorgen van Roy, die de opdracht kreeg contacten met het National Congres(!) te leggen. Sneevliet werd naar China gezonden om de Kwomintang van Sun Yat-sen te benaderen. Hij was daarvoor, gezien zijn met de Sarekat Islam in Indonesië opgedane ervaring, de aangewezen persoon. Het lukte hem de basis te leggen

voor samenwerking tussen de, op 1 juli 1921 opgerichte, Chinese C.P. en de K.M.T. Terwijl de Komintern aanvankelijk de hoofdaandacht op Europa richtte, kwam, naarmate de hoop op een spoedige revolutie in dat werelddeel verflauwde, Azië meer in de belangstelling te staan. Op het 4de congres werd besloten „het werk in de koloniën te intensiveren“. Tan Malaka werd naar Kanton gezonden als Kominternagent voor Z.O.Azië (dec.'23) en in 1925 voegde Ho Chi Minh zich bij hem met de opdracht het communisme in Vietnam te introduceren.

In jan.1922 organiseerde de Komintern het "Congress of the Toilers of the Far East", dat, evenals het Baku-congres (1920), ook door niet-communisten werd bijgewoond. Eén der deelnemers was de meest prominente Az. communist uit die dagen: Sen Katayama. (Aanvankelijk Christen-socialist, was hij, mede onder invloed van de Nederlander S.J. Rutgers, in Amerika Marxist-Leninist geworden. Hij had zich in 1919 bij de (onafh.) Am.C.P. aangesloten en had tot zijn vertrek naar Moskou in 1921 een belangrijke rol als Kominternagent in Amerika gespeeld).

Na afloop van het congres bleef Sen K. in Moskou, waar hij tot zijn dood in 1933 als Az. deskundige een vooraanstaande functie in het Komintern heeft vervuld (van 1922 af was hij, als enige Aziaat, lid v.h. presidium). Mede door zijn toedoen werd in juli 1922 de Japanse C.P. in het geheim opgericht.

Ook de (in 1921 opgerichte) Profintern begon na 1922 meer aandacht aan Azië te schenken. In 1924 organiseerde zij een "Conference of the Transport Workers of the Pacific" in Kanton en in 1927 een "Pan Pacific Tr.Union Secretariat" (P.P.T.U.S.) opgericht voor coördinatie van de vakbewegingen in Azië en Australië.

In 1927 ontstond een breuk in de samenwerking tussen de K.M.T. en de C.C.P., waardoor alle Kominternagenten China moesten verlaten. Dit was niet de eerste teleurstelling voor de Komintern in Azië. Daarvóór waren reeds comm. opstanden in W.Java (nov.'26) en W.Sumatra (jan.'27) mislukt. Doch, terwijl deze opstanden tegen de wil van Moskou waren begonnen, betekende de breuk in China een fiasco v.d. Kominternpolitiek.

Bijgevolg werd het roer omgegooid. Het 6de congres (1928) besloot geen allianties meer met "onbetrouwbare bourgeois-partijen" in Azië te sluiten. Het "Gandhi-isme" en "Sun Yat-sen-isme" werden veroordeeld.

Het ging de Komintern nadien in Azië niet voor de wind. Roy en Tan Malaka keerden haar de rug toe. Bovendien leed zij een echec door de arrestatie in Singapore van haar agent Ducroux (apr.1931), die ernstige gevolgen had voor haar activiteiten in Azië (raids op het Far Eastern Bureau en het P.P.T.U.S. in Shanghai en op het "Zuidelijk Bureau" in Hongkong; arrestatie van Noulens en Ho Chi Minh).

Op het 7de en laatste congres (1935) werd de "harde lijn" weer opgegeven. De C.P.'s in de hele wereld kregen de opdracht opnieuw verenigde fronten te vormen, maar nu gericht tegen Nazi-Duitsland en Japan. De bourgeois in Azië werd niet langer als een vijand beschouwd. De communisten in India namen weer een vriendelijke houding aan tegenover het Nat.Congress (hoewel dit veel meer anti-Brits dan anti-Nazi en anti-Japans was!). In andere landen, zoals Birma, waar de nationalist Japan meer als een potentiële bondgenoot dan als een vijand beschouwden, bracht de nieuwe Komintern-lijn de communisten in moeilijkheden.

Het Molotov-Ribbentrop-pact (aug.'39), het Russ.-Jap.neutraliteitsverdrag (apr.'41) en de Duitse invasie in Rusland (juni'41) brachten even zovele koerswijzigingen van de Komintern met zich mee. De Az.C.P.'s werden hierover echter vaak in het onzekere gelaten, hetgeen niet zelden verwarring veroorzaakte (behalve in China, waar Mao Tse-tung zijn eigen weg ging).

Deze verwarring duurde in de eerste jaren na de oorlog voort (vooral in India). Moskou richtte toen nog alle aandacht op Europa en had nauwelijks belangstelling voor Azië. Eerst met de bekende rede van Zhdanov op de stichtingsvergadering van de Cominform (sept.'47), waarin hij o.m. opriep tot een intensieve anti-imperial.campagne in de koloniën, gaf Moskou van een hernieuwde interesse voor Azië blijk. Aangezien Stalin c.s. de nieuwe regeringen van Z.O.-Azië slechts als "lakeien van het imperialisme" konden beschouwen, spoorden zij de communisten aldaar tot opstand tegen hun regeringen aan. De "South East Asian Youth Conference", in febr.'48 te Calcutta gehouden, gaf de stoot tot comm. opstanden in Birma, Malaya en Indonesia. De op 1 okt. '49 gestichte Chinese Volksrepubliek werkte evenals S.Rusland de communisten in de nieuwe staten tot gewapende strijd op.

Omstreeks 1952 wijzigden Moskou en Peking geleidelijk hun tactiek. De Nehru's en de Sukarno's werden niet langer als willige werktuigen van het imperialisme gezien, doch als potentiële bondgenoten in de strijd om de vrede. Vreedzame coexistentie werd het wachtwoord. Op de Afro.Az. conferentie te Bandung '55 paradeerde Chou En-lai als de grote vredesapostel.

Enkele jaren later hervatte Peking zijn revolutionaire tactiek, hetgeen een van de oorzaken was van het ontstaan van het huidige Russ.-Chinese conflict.

Zoals alle C.P.'s in de wereld, moesten ook die in Azië hun houding tegenover dit conflict bepalen. De meesten kozen, zij het na enige aarzeling, partij voor China. Enkele andere, w.o. de C.P. van India, vielen in pro-Chinese en pro-Russ. partijen uiteen.

De C.P.'s van N.Korea en N.Vietnam, die het meest gebaat zijn met goede relaties met beide partijen in het conflict, namen aanvankelijk een neutrale houding aan, doch werden op de duur tot kleur bekennen gedwongen. Beide partijen schaarden zich toen aan de zijde van China, doch omstreeks 1965 begonnen zij meer toenadering tot S.Rusland te zoeken.

De culturele revolutie in China had een ongunstige invloed op de houding van enkele Az.C.P.'s t.o.v. Peking. Zo gaf de Jap.partij, die zich aanvankelijk neutraal tegenover het conflict had opgesteld en later openlijk partij voor Peking had gekozen, in 1966 de pro-Chinese lijn op en zocht toenadering tot de C.P.S.U.

De P.K.I., die zich onvoorwaardelijk aan de zijde van Peking had geschaard, werd na de mislukte coup van 30 sept. '65 het slachtoffer van een grootscheepse anti-comm.actie in Indonesië. De ineenstorting van het sterke comm. bolwerk in Indonesië betekende een ernstige tegenslag voor China.

Enige literatuur

Algemeen

Rober A.Scalapino (Ed.), *The Communist Revolution in Asia. Tactics, goals and achievements* (1965). Uitstekende studie, waarin alle Az.C.P.'s (incl. de kleinere, zoals die v.Nepal) worden behandeld, evenals ook de invloed v.h.Russ.-Chin.conflict op de versch.partijen.

A.Doak Barnett (Ed.), *Communist Strategies in Asia. A comparative analysis of governments and parties* (1963). Na een beschouwing over de Russ. en Chin.revolutie-modellen wordt hierin de invloed van het R.-Ch.-conflict op de belangrijkste Az.C.P.'s geanalyseerd.

J.H.Brimmel, *Communism in South East Asia* (1959). Bevat een schat aan gegevens over het communisme in de Z.O.Az.landen en over de strategie en tactiek van Moskou.

Indonesië

Ruth T.Mc.Vey, *The Rise of Indonesian Communism* (1965). Grondige studie over de geschiedenis van het Indon. communisme tot de mislukte opstanden van 1926-27.

Arnold C.Backman, *Indonesian Communism. A History* (1963). Behandelt voorn. de geschiedenis van de P.K.I. na de oorlog (tot 1962).

Justus M.van der Kroef, *The Communist Party of Indonesia: Its History, Program and Tactics* (1965). Deskundig geschreven; behandelt o.m. uitvoerig ideologie, program en taktiek van de P.K.I.

India

Gene D.Overstreet and Marshall Windmiller, *Communism in India* (1958). Omvangrijk werk met een schat aan gegevens.

M.R.Masani, *The Communist Party of India* (1954). Meer beknopte beschouwing, doch bevat veel interessant materiaal.

Vietnam

Bernard B.Fall, *The Two Vietnams*, rev.ed.(1965). Zeer geschikt voor algemene oriëntatie.

id. *Le Vietminh, La Republique du Vietnam* (1965) idem.

Douglas Pike, *Viet Cong. The Organisation and Techniques of the National Liberation Front of South Vietnam*. Grondige en zeer goed gedocumenteerde studie.

Japan

Robert A.Scalapino, *The Japanese Communist Movement* (1967). Gedegen werk; uitvoerige analyse van de invloed van het Russ.-Chin. conflict op de Jap.C.P.

Korea

Dae-Sook Suh, *The Korean Communist Movement 1918-1948* (1967). Bevat veel interessante gegevens over de gecompliceerde geschiedenis van het communisme in Korea.

Glenn D. Paige, *The Korean People's Democratic Republic* (1966). Behandelt meer recente ontwikkelingen.

Malaysia

Justus M.van der Kroef, *Communism in Malaysia and Singapore. A Contemporary Survey* (1967). Helder en deskundig geschreven.

Hyman Kublin, *Asian Revolutionary. The Life of Sen Katayama* (1964). Interessante biografie van de grote Jap.comunist.

In 1949–1953 economische consolidatie d.m.v. inflatiebestrijding. De partij wordt gezuiverd ("actie tegen contrarevolutionairen"), intellectuelen herschoold, het overgenomen KMT-apparaat uitgekamd (de "3 anti's tegen corruptie, verspilling en bureaucratisme) en de vrije ondernemers en Westerse firma's aangepakt (de "5 anti's", o.a. tegen fraude, belastingontduiking en diefstal van staatseigendom). De KMT had reeds een aantal bedrijven genationaliseerd; de communisten stonden ex-eigenaars toe van de rente van hun kapitaal te leven of manager in hun zaak te worden. Met een "5 teveel"-campagne tegen o.m. overmatig vergaderen en te veel cursussen wordt in 1953 rust geschapen voor het 1e vijfjarenplan.

Het Russische voorbeeld is voorlopig toonaangevend: centralisatie, Staatsplanbureau, prioriteit voor zware industrie, militaire stijl. De landbouw komt te kort: ze is arbeidsintensief, met in het Z. 2 à 3 oogsten per jaar, kleinbedrijf: een boer met 15 ha is een grootgrondbezitter. Uitbreiding van landbouwareaal bijna onmogelijk: slechts 10 % van China is exploiteerbaar. Na 1949 heeft verdeling in oneconomisch-kleine stukjes plaats gevonden (de arme boer heeft dan 600-2000 m²). Volgens Mao in 1954 is 60-70 % al weer in schulden of bezitloos geworden, zodat snelle overgang naar coöperaties nodig is. Een fout was echter de geringe investering in de landbouw: veel minder dan enig ontwikkelingsland, en dat terwijl de landbouw zelf ontwikkelingsgebied was. Stalins primitieve socialistische accumulatie was in Rusland na 1928 wel dragelijk, maar in de marginale landbouw van China niet goed mogelijk. Doordat de zware industrie wel kapitaalsintensief was, maar niet arbeidsintensief, ontstond er werkloosheid t.g.v. urbanisatie. Sinds 1958 worden dan ook telkens weer mensen naar het land teruggestuurd.

In 1957–'58 ontstaan tegenstrijdige richtingen. Terwijl op 14 sept. 1957 het Centraal Comité verklaart dat vele "kolchozen" (740000) te groot zijn (men moest een dorp van 100 gezinnen als maatstaf nemen), wordt kort daarop de Grote Sprong Voorwaarts voorbereid, die in 1958 alle land samenvoegt tot 26500 communes (stroomlijning en schaalvergroting).

Waarschijnlijk heeft de Russische spoetnik niet alleen de sowjetleiding doen geloven in een definitieve voorsprong van het socialistische blok: Mao verklaart dat de Oostenwind zegeviert over de Westenwind en verlangt van Rusland meer technische hulp (vermoedelijk ook atoomwapens). Hoewel de eerste sprong in het communistische stadium mislukt, zijn er wel blijvende positieve kanten aan het communestelsel:

1. intensieve benutting van mankracht (inbegrepen vrouwen, die bevrijd worden van huishoudelijk werk)
2. decentralisatie, plaatselijke autarkie en autonomie o.l.v. de partij.

Het conflict met maarschalk Peng Te-hwai in zomer 1959, na zijn bezoek aan Chroesjtsjow, gaat over de slechte resultaten van de Grote Sprong, maar treft hem ook als uitvoerder van Ruslands militaire opvattingen. Sinds 1955 is het officierskorps verdeeld: jongeren, opgeleid aan militaire academies met Russisch stempel zijn technocratischer dan ouderen met hun guerillaverleden. In 1957 begint de indoctrinatie van het leger, als China zich van de Russische lijn gaat afwenden: zuivering van de mil.academies en invoering van

Mao's werken. Terwijl maarschalk Tsjen Ji over de komende Chinese atoombom praat, noemt Mao het een papieren tijger. Niet duidelijk is het verband tussen Grote Sprong en beschieting van Quemoy, al stemmen beide uit een geest van zekerheid. Alle boeren moeten lid worden van de plaatselijke militie, die naast het van het volk vervreemde officiële leger naar voren komt; is de commune ook bedoeld om in geval van oorlog het platteland in zelfstandige guerrillaeenheden te laten optreden?

Economische resultaten zijn ongunstig en mede door de nadruk die na 1960 valt op landbouw blijft de index van de hele industriële produktie lang laag:

1957	100	1963	115-121
1958	131	1964	130-138
1959	166	1965	147-159
1960	162/4	1966	160-175
1961	104/6	1967	130-150
1962	104/8	1968	148-167

(tabel volgens Robert M. Field, *China Quarterly* 1970/II, p.47).

Ook de graandopbrengst kwam niet omhoog:

1957	185 mln. ton	1963	175
1958	205	1964	190
1959	190	1965	185
1960	160	1966	180
1961	165	1967	190
1962	180		

(W. Klatt, *China Quart.* 1968/III, p.157).

Hierbij speelde echter ook slecht weer een grote rol. Samen met het vertrek der Russische technici in 1960 leidde dit tot een NEP-economie. Het aantal communes werd teruggebracht tot 74000, ongeveer samenvallend met gemeentegrenzen. Materiële wensen van de boeren werden beter vervuld dan voorheen (wat Mao betitelt als economisme), de vakman werd in ere hersteld en het wetenschappelijk onderwijs was enige jaren nogal vrij (maar doordat de vakman en geleerde het buitenland bewonderde moest hij het later weer ontgelden). Enkele provincies moesten onder militaire controle geplaatst worden wegens ongeregelheden. Lager partijkader en sommige militiecommandanten misdroegen zich (plundering, foltering) en hun vrouwen gedroegen zich als leden van een nieuwe klasse. Juist in een gedecentraliseerd land konden zich nieuwe mandarijnen ontwikkelen: bureaucraten en amateurs, beladen met groot gezag, die hun eigen uitleg gaven aan richtlijnen uit Peking. Tegen deze ontwikkeling was de Socialistische Opvoedingscampagne gericht (1962-1966). Tegelijk begon de aanloop tot de Cult.Revolutie met de leuze "leren van het volksbevrijdingsleger" (inmiddels geheel herschoold; alleen moesten de rangen afgeschaft worden in 1965). In 1963 lanceerde Mao de eerste van een reeks offerbereide volkshelden: Lei Feng, in 1964 kwam het Rode Boekje voor de dag.

Wederom is er sprake van verdeeldheid. Over het 3e vijfjarenplan wordt gediscussieerd onder het motto "Politiek of produktie?" Volgens Mao wordt de materiële onderbouw bedreigd door de culturele bovenbouw van partij-intellectuelen, scholen en universiteiten, die niet "volks" genoeg zijn. De C.P. is de schoolmeester van China geworden, terwijl ze haar gezag dient te ontleen aan de voorzitter! Het in 1962 herdrukte handboekje van

Lioe Sjao-tsjj, "Hoe word ik een goed communist? ", dat opvalt door de vele citaten uit klassieke Chinese auteurs en zijn traditionele zelfcorrectie, deugt niet meer.

Hoewel het volksleger gedemocratiseerd is, hoort men toch uit militaire hoek nog steeds de wens naar superwapens en vermoedelijk denken sommigen hierbij aan hernieuwde samenwerking met de Sowjetunie. Als de bombardementen op Noord-Vietnam beginnen in febr.1965, wordt Zuid-China geëvacueerd en stafchef Lo Joei-tsjing wil Hanoi daadwerkelijk helpen. Betekent dit dat Lioe Sjao-tsjj c.s. daartoe samenwerking met Moskou wensten en bijlegging van geschillen, waardoor Mao's politiek sinds 1958 tot de avonturierspolitiek gerekend zou worden? In elk geval is Lin Piao's artikel "Leve de volksoorlog (1965) een antwoord aan Rusland en aan Amerika: niet bombardementen maar volksstrijd gaf de doorslag en elke bevrijdingsbeweging moest het met eigen krachten winnen. Toen de gesprekken met de V.S. in Warschau hadden verduidelijkt dat Amerika China's grensgebied zou respecteren, kon Mao zich aan de strijd tegen de gevaren van een te lange NEP-periode wijden.

De Cult.Rev. is een strijd voor Mao's ideologie ten koste van de eigengereidheid van de partij, die door het mislukken van de Sprong van 1958 uit de hand was gelopen. Evenals Stalin na 1934 wenste Mao zelf te beslissen in de vele geschilpunten, maar hij ging verder t.a.v. de kanonisering van zijn persoonlijk gezag: de C.P. ontleent aan hem haar legitimiteit en iedereen mag zich, met voorbijgaan van tussenpersonen, rechtstreeks tot Mao wenden (Partijreglement van 14 april 1969, hfdst.5). Mao wil de kwadratuur van de cirkel: algemene gehoorzaamheid, die niettemin ontspruit aan overtuigdheid. Zijn "denken" moet hem een onsterfelijkheid verlenen als die van Confucius. Wat hij van de oud-Chinese traditie het meest verafschuwt is het intellectuele elitisme van de geleerde-ambtenaar; vandaar de grote betekenis van onderwijshervorming in het kader van de Cult.Revol.: leren van de arme boeren!

Reeds vóór de oorlog werd geschreven over de sinisering van het marxisme; tijdens de oorlog prees Lioe Sjao-tsjj het denken van Mao Tse-toeng en wordt een eigen weg naar het communisme aangekondigd (die er zonder de Koreaanse oorlog wel eerder was gekomen). Mao's kracht heeft gelegen in de werkwiligheid van de Chinese bevolking en in de inventiviteit die elk ontwikkelingsvolk typeert. Zijn economische denkbeelden zijn evenwel slechts bruikbaar in een aanvangsstadium van ontwikkeling, als amateurisme nog resultaat kan opleveren. Na zijn dood zal "stalinistisch" bureaucratisme en manager-vorming een kans maken.

Literatuur

- A.Doak Barnett, *Communist China, the early years 1949-1955*. Londen 1964.
H.Bechtoldt, *Chinas Revolutionsstrategie. Met der Dritten Welt gegen Russland und Amerika*. München (DTV) 1969.
H.Brahm, *Pekings Griff nach der Vormacht*. Keulen 1966.
O.E.Clubb, *Twentieth century China*. New York 1964.
A.A.Cohen, *The communism of Mao Tse-tung*. Chicago 1964 (gaat niet uit van Chinese situatie, maar van marxisme en ontzegt daarom Mao alle originaliteit)
J.A.A.van Doorn, *De voortgezette revolutie. China en de ijzeren wet der oligarchisering*. Sociologische Gids mei-juni 1969, 155-178.
C.P.Fitzgerald, *Revolution in China*. Frankfurt 1969.
D.W.Fokkema, *Standplaats Peking. Verslag van de Cult. Rev.* Amsterdam 1970.
J.Gittings, *Survey of the Sino-soviet dispute. A commentary and extracts from the recent polemics 1963-1967*. Londen 1968.

- W.E.Griffith, The Sino-Soviet rift. Cambridge Mass. 1964.
- S.B.Griffith, The Chinese People's Liberation Army. New York 1967.
- Ping-ti Ho en Tang Tsou ed., China in crisis. 3 dl. Chicago 1968 (specialistisch, veelheid van meningen)
- J.Last, Vuurwerk achter de Chinese muur. Groningen 1970 (Fokkema verdient de voorkeur)
- R.J.Lifton, Thought reform and the psychology of totalism. A study of "brainwashing" in China. Penguin-ed. 1967.
- R.MacFarquhar, ed. China under Mao. Politics takes command. Cambridge Mass. 1966 (artikelen uit China Quart.)
- K.Mehnert, Peking und Moskou. München (DTV) 1964.
- Ontwikkelingsproblematiek en Communistisch China. Uitg. door Werkgroep 2000, Amersfoort. 1967. 14 deeltjes.
- G.Palecz-Horvath, Mao Tse-toeng. Utrecht 1966 (schr. is geen kenner van China).
- R.Payne, Mao Tse-toeng, heerser over Rood-China. Amsterdam 1951 (nieuwe Eng.ed.1969) (Vooral anecdotisch, weinig wetensch.waarde).
- J.Robinson, The Cultural Revolution in China (met dokum.) Penguin-ed.1969.
- S.Schram, The political thought of Mao Tse-toeng. Penguin 1969.
- id, Mao Tse-tung. Penguin-ed.1969 (de autoriteit op dit terrein).
- E.Snow, Red star over China. Londen 1968 (herdruk)
- A.Stam, Van Marx tot Mao. De communistische herziening van de marxistische ideologie. Groningen 1968 (voor algemeen inzicht nuttig).
- D.J.Li, The road to communism. China since 1912. New York 1970 (dokumenten)
- D.N.Jacobs en H.H.Baerwald, Chinese communism. Selected documents. New Uork (Harper Torchbook) 1963.
- F.Schatten, Het conflict Mos-Peking. Baarn 1963 (nog steeds van belang voor de vroegste documenten).

ACHTERGRONDEN VAN DE INDONESISCHE REVOLUTIE

Prof.dr. I.J. Brugmans

Het koloniale beleid van Nederland bevat drie hoofdelementen: staatkunde, onderwijs, economie.

A. Staatkunde. In de 19e eeuw was het bestuur autocratisch met één uitzondering: het democratische desabestuur bleef gehandhaafd en werd door de bestuursambtenaren (Nederlandse en Indonesische) tegen inbreuken beschermd. (brochure van Sollewijn Gelpke). De Decentralisatiewet bracht voor het eerst vertegenwoordigende lichamen, zoals stadsgemeenten en (op Java) regentschapsraden. De laatstgenoemde, 68 in getal bestonden nagenoeg geheel uit Indonesiërs. De in 1918 geopende Volksraad, aanvankelijk slechts adviserend, verkreeg reeds in 1925 bevoegdheid tot medewetgeving: vaststelling van ordonnances en van de begroting. Sinds 1931 de Volksraad, afgezien van de voorzitter, 60 leden: 30 Indonesiërs, 25 Nederlanders, 5 Chinezen of Arabieren. De gouverneur-generaal maakte van zijn bevoegdheid om van een Volksraadadvotum af te wijken een spaarzaam gebruik (ongeveer 2 % van alle gevallen). Daar in 1918 nog nauwelijks politieke partijen bestonden, is het verwijft, dat de Volksraad "te laat" zou zijn ingesteld, moeilijk houdbaar.

Het gevoel van onderdrukt worden, van frustratie, dat menig Indonesiër kende, kwam niet zozeer uit staatkundige als uit sociaal-psychologische factoren voort. De "indianisatie", d.w.z. de benoeming van Indonesiërs tot de meer belangrijke functies, is bij het gouvernement te traag gegaan; in de bedrijfswereld bleef zij zelfs achterwege. Vele goedbedoelde maatregelen van de regering kweekten onlust, soms onrust, zoals injecties tegen ziekten. Gevoelens van superioriteit bij de Nederlanders, van inferioriteit bij de inheemsen, konden spanningen teweegbrengen. Nog belangrijker is, dat de Indonesische bovenlaag de confrontatie met het westen onvoldoende kon verwerken; het mitrailleurvuur van nieuwe indrukken bracht dikwijls een losweten uit de traditionele oosterse sfeer, zonder dat voldoende aanpassing aan de westerse sfeer plaats had. Aldus konden spanningen ontstaan, die in een bepaalde constellatie tot een uitbarsting konden leiden.

Desondanks was een gemengde maatschappij aan het groeien, d.w.z. een maatschappij waarin de verschillende bevolkingsgroepen samenwerkten in het belang des lands. Men mag dan ook niet zeggen, dat Nederland of de Nederlanders Indië bestuurden; de Indonesiërs kregen in de 20e eeuw een steeds groter aandeel in het bestuur. De proef op de som is het feit, dat na 10 mei 1940 het bestuur zonder enige hapening kon worden voortgezet.

B. Onderwijs. In 1940 bezocht ongeveer 40 % van de kinderen tussen 6 en 10 jaar de school. Het verwijft van "te weinig onderwijs" is ongegrond, gezien de grote moeilijkheden waarvoor het in 1867 opgerichte departement van onderwijs zich geplaatst zag: gebrek aan belangstelling bij de inheemse bevolking, bezwaren van islamietische zijde tegen meisjesonderwijs, snelle groei van de inheemse bevolking (Java had in 1815 4½ miljoen inwoners, in 1940 b 50 miljoen). In de 20e eeuw is de Indische regering tot oprichting van "westerse" scholen voor Indonesiërs en Chinezen overgegaan, d.w.z. scholen waar de voertaal niet de landstaal maar het Nederlands was. Deze scholen waren zeer in trek, doch bleken moeilijk voor de inheemse bevolking, zodat slechts weinig Indonesiërs (en

Chinezen) het einddiploma van de middelbare school wisten te behalen. En "minder moeilijke" scholen werden door de Indonesiërs niet geaccepteerd, daar zij hetzelfde niveau als de Nederlanders wensten te bereiken. Men moet hier spreken van de tragedie der koloniale verhouding, niet van een misgreep der Indische regering. Wel mag kritiek worden geleverd op het feit, dat de Nederlanders hun cultuur zo weinig in de archipel hebben verspreid; een academie voor beeldende kunsten is nooit opgericht, evenmin een conservatorium voor muziek of een schilderijmuseum.

C. Economie. Bevordering van de welvaart der inheemse bevolking is vooral na de crises van 1884 door de Indische regering ter hand genomen. Te wijzen valt op de irrigatie, de landbouwvoorlichting, het landbouwonderwijs, de bevordering van coöperatie, de bestrijding van ziekten en plagen, en het — in Azië unieke — volkscredietwezen. Het sterftecijfer was in 1940 tot 14 % gedaald, een niveau dat in Nederland omstreeks de eeuwwisseling was bereikt. Dat ondanks dit alles de individuele welvaart van de Indonesiërs laag is gebleven, is te wijten aan de reeds vermelde enorme stijging van de bevolking.

De soms gehoorde klacht, dat de Nederlanders het initiatief van de Indonesiërs zouden hebben geremd, is niet in overeenstemming met de feiten. Naast de ondernemingslandbouw, die door westerlingen werd bedreven, heeft de bevolkingscultures steeds grotere betekenis gekregen. In 1937 kwam van de agrarische export 54 % uit de ondernemingslandbouw, 46 % uit de bevolkingscultures.

Dat in Ned. Indië aan de Indonesiërs lage lonen werden uitgekeerd is juist, maar mag niet als grief worden aangemerkt. Nog afgezien van het feit, dat de wet van vraag- en aanbod gold, dient te worden bedacht dat voor velen het loon een supplementair karakter had (landbouwers werkten in de campagnetijd bij de suikercultuur). Ook heeft zich dikwijls het verschijnsel voorgedaan, dat een verhoging van het loon tot verlaging van het aantal werkuren leidde, daar de werknemer inkomensvermeerdering minder belangrijk achtte dan vergroting van zijn vrije tijd.

De zogenaamde winstdrainage — het afvloeien van de winsten naar het buitenland — is niet zelden een punt van kritiek geweest. Op zichzelf beschouwd is deze afvloeiing normaal te achten: het geïmporteerde kapitaal levert winsten op die aan de buitenlandse kapitaalverschaffers worden uitgekeerd. De vraag is geweest, of de winsten abnormaal hoog zijn geweest. De gegevens, die de vennootschapsbelasting biedt, doen echter zien dat in de periode 1924—1939 de gemiddelde winst 6,7 % van het kapitaal heeft bedragen, waarbij nog geen rekening is gehouden met verliezen die ook voorkwamen. Van de gemaakte winsten ad gemiddeld f 200 à 225 miljoen per jaar werd gemiddeld f 35 miljoen aan belasting geheven; dit bedrag kwam dus de bevolking ten goede, maar had hoger moeten zijn.

D. Slotbeschouwing. Hoewel de verhouding tussen Nederlanders en Indonesiërs over het algemeen goed was, bestonden er toch zekere spanningsverschijnselen, die in een bepaalde constellatie tot een uitbarsting konden leiden. Die constellatie kwam tijdens de Japanse bezetting met haar débacle van het leger, vernedering der Nederlanders, militaire training van de Indonesiërs door de Japanners. Toen de oorlog voorbij was ontlaadde de opgekropte haat tegen de Japanners zich op de Nederlanders en ontstond een "collectieve amok" (Van Wulfften Palthe). De Indonesiërs gingen spreken van koloniale onderdrukking, de Nederlanders van extremistisch barbarisme; de beide groepen begrepen elkaar niet meer.

Er bestaat geen gegronde reden, het kolonialisme als zodanig te veroordelen; het is een vorm van samenwerking geweest tussen onderontwikkelde en hoog ontwikkelde landen,

die nu door andere vormen is vervangen. "Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott" (Leopold von Ranke).

Literatuur

A.D.A.de Kat Angelino, Staatkundig beleid en bestuurszorg in Ned.Indië (3 delen, 1927-1931).

H.Baudet en U.J.Brugmans, Balans van beleid, terugblik op de laatste halve eeuw van Ned. Indië (1961).

J.H.F. Sollewijn Gelpke, Naar aanleiding van Staatsblad 1878 No.110 (1901).

P.M.van Wulfften Palthe, Psychologische beschouwing omtrent den huidige toestand op Java (Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde 90, 1946, blz. 425 vlg.)

DIVERSEN

IDENTITEIT TUSSEN GESCHIEDKENNIS EN HISTORISCH PROCES

Dr. E.E.G. Vermeulen

Onder de vele betekenissen van het woord geschiedenis vallen er twee op, doordat ze steeds in onderlinge tegenstelling voorkomen. De polen worden echter verschillend benoemd en ook over de onderlinge tegenstelling wordt verschillend gedacht.

De subjectieve pool "wetenschap der geschiedenis" noemen heeft tot nadeel dat duidelijkheid gesuggereerd wordt in een mate waarin die niet aanwezig is. Immers de doorwerking van niet-wetenschappelijke implicaties binnen de wetenschap is nog een open probleem. Bovendien suggereert "wetenschap der geschiedenis" oppositie tegen "mythe" en "filosofie", die we nog niet kunnen verantwoorden, ook al om de vaagheid van wat daaronder moet worden verstaan. Waar mythische, voorwetenschappelijke elementen, waar geschiedwetenschappelijke, geschiedtheoretische, geschiedfilosofische — en eventueel geschiedtheologische — disciplines elkaars rechten en grenzen betwisten, zou het ondisciplinair zijn "geschiedwetenschap" plompverloren tot *de* subjectieve pool te verheffen, tenzij misschien in een zeer verbrede betekenis. Het woord "geschiedkennis" lijkt nog het beste mits niet reeds verstaan als "ware", van "onware" te onderscheiden, kennis.

Aan de kant van het object kan men geschiedenis niet beperken tot Levy's analytische structuren, noch tot individuele personen, volkeren of cultuurkringen, noch tot het historische als geopponeerd aan het prehistorische, waarbij de grens tussen deze twee dan veelal nog verschillend gelegd wordt, noch tot het menselijke, noch tot het leven. De term objectief historisch proces lijkt het beste, mits verstaan in temporeel neutrale zin, waarin dus noch het onmiddellijk presente heden, noch de als verwacht aanwezige toekomst a priori worden geëlimineerd. Delfgaauw wees er op, dat deze eliminatie, door beroeps-historici veelvuldig klakkeloos geaccepteerd, voor filosofen nochtans allerminst van zelf spreekt.

De tegenstelling tussen geschiedkennis en historisch proces, wordt veelal opgevat als contrair of contradictoir. Zij is echter polair. Immers dat er van enige identiteit tussen deze twee sprake is, blijkt alleen al hieruit dat de temporele subjectiviteit van geschiedkennis juist voorkomt uit de onontkoombare verankering van subjectieve geschiedkennis op een bepaalde plaats in het objectief historisch proces.

Deze identiteit is — als eenmaal gevonden — onontkenbaar, nochtans onvolmaakt want groeiend, en binnen het — al het tijdruimtelijke omvattend — historisch proces ontdekt. Blijkbaar laat zich binnen het relatief historisch proces iets — niet metahistorisch op te vatten — absoluuts ontdekken. Geschiedwetenschap en filosofische kennis lijken elkaar dan ook niet uit te sluiten.

Consequentie: zowel rationalisme dat identiteit overtrekt, als irrationalisme, dat identiteit ontkent en bijgevolg dogmatische blinde sprongen in het duister accepteert, moeten verworpen worden.

Het zijn van de historicus is maar een wordend zijn,
zijn kennis is maar een kennen vanuit ervaring, begripsvorming en redenering,
zijn beminnen maar een beminnen vanuit verlangen,
zijn absoluutheid maar absoluutheid binnen relativiteit,
zijn objectiviteit maar objectiviteit binnen subjectiviteit,
zijn geest maar geest in stof,
zijn "zin" en "vooruitgang" maar conditioneel.

Met op feiten gerichte historici verbindt ons de stelling dat zijn waarheid, beminnelijkheid, absoluutheid, objectiviteit, geestelijkheid, zin en vooruitgang niet vanuit een gepostuleerde metahistorie mogen worden afgeleid en aan de geschiedenis opgedrongen. Met filosofen verbindt ons, dat zijn waarheid, beminnelijkheid, absoluutheid, objectiviteit, geestelijkheid, zin en vooruitgang binnenhistorische feiten zijn. Eerbied voor feiten vraagt, dat ook deze feiten gezien worden en in de beschouwing betrokken. Het is onze grandeur en misère, dat ze als feiten vast staan, nochtans als feiten contingent, afhankelijk en bedreigd zijn.

Literatuur

- Raymond Aron, *Dimensions de la conscience historique*. Parijs 1961
E.H.Car, *What is history?* New York 1965
B.Delfgaauw, *Geschiedenis en vooruitgang*, 3 delen, Baarn 1961, 1962, 1964
F.W.N.Hugenholtz, *Historicus-mythe-publiek*, *Forum der Letteren* 3 (1962)
J.Huizinga, *Verzamelde werken*, deel 7, *Geschiedwetenschap, hedendaagse cultuur*, Haarlem 1950.
P.Kirn, *Einführung in die Geschichtswissenschaft*, Berlin 1952.
K.Löwith, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*, Stuttgart 1953.
J.H.J.van der Pot, *De filosofie der geschiedenis*. In *Scientia*, Handboek voor wetenschap, kunst en religie in drie delen onder redactie van E.J.Dijksterhuis, I, 1956.
J.H.J.van der Pot, *Theorie of filosofie der geschiedenis*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 70 (1957).
G.J.Renier, *History, its purpose and method*. London 1950.
Jan Romein, *In de hof der historie*. Amsterdam 1963.
Jan Romein, *Theoretische geschiedenis*. Groningen 1946. tevens in: Jan Romein, *Tussen vrees en vrijheid*. Amsterdam 1950.
Ph.de Vries, *Geschiedenis als wetenschap: Geschiedenis als voorwerp van algemene speculatie*. *Historische Winkler Prins*, Deel I. Amsterdam/Brussel 1957.

DE OMSLAGTHEORIE VAN JAN ROMEIN, BESCHOUWING N.A.V. HET
POSTHUME WERK "OP HET BREUKVLAK VAN TWEE EEUWEN"
Prof.Dr. I. Schöffers

- I. Uitgangspunten: Marx en Huizinga. Belangstelling voor sociale verandering, samenhang van alle aspecten en levensgebieden, idee van vooruitgang dialectisch gestuwd.
- II. Na 1945 vat Romein plan op in een groot werk een en ander te toetsen en te "beelden". Keuze: doorsnede van "de" omslag omstreeks 1900 (1887-1914). Bij zijn dood (1962) is hij bijna gereed met het eerste (grootste) stuk ("Het Boek der Kronieken"), dat posthuum in 1967 in twee banden verschijnt. De twee andere delen ("Gestalten" en "Ideeën") zijn plan gebleven.
- III. Onderzoek gebaseerd op studie van literatuur van hoofdzakelijk secundaire aard (be- en terugschauwend). Streven naar typering en met encyclopedische strekking. Indeling hoofdstukken reeds vroeg vastgesteld en daarnaar literatuurstudie gericht: 11 hoofdstukken politieke geschiedenis, 10 hoofdstukken economisch-sociale geschiedenis, 11 hoofdstukken over wetenschapsgeschiedenis, 5 over kunstuitingen en 3 over "mentalités". Beschrijving wil tegelijkertijd boeiend en beeldend, informerend en feitelijk zijn.
- IV. Critiek op opzet en inhoud gemakkelijk: onmogelijkheid van deskundigheid op alle gebied voor één geleerde, onvermijdelijke verbroekeling van het werk in losse essays, te grote vluchtigheid van behandeling bij elk onderwerp. Daar staat tegenover: alles samenhangend door de persoonlijkheid van de auteur, bewuste beperking tot betrekkelijk korte periode vermindert kans op beunhazen, these van de omslag "draagt" het boek.
- V. "Omslag" als idee geheel marxistisch geïnspireerd. In laatste instantie economisch-sociaal bepaald (ondergang hoogkapitalisme en daardoor ook cultureel "verval" van de burgerij). Voltrekt zich dialectisch (kwantitatieve verandering kan omslaan in kwalitatieve verandering). Omslag altijd plotseling, niet steeds bewust ervaren door tijdgenoot, maar toch te betrappen bij alle activiteiten en uitingen. Voorbeelden van omslag: Freuds "hyper-rationalisme" opent de weg naar begrip voor irrationalisme; Maria Montessori ontdekt het kind als redelijk en zelfstandig wezen en is daarom bereid het "Kind" als iets eigens te zien; Campbell Bannerman, het Britse imperialisme aanvaardend te ondermijnen; de gegoede burgerij zich overschreeuwend in eigen zekerheid, blijkt hierdoor innerlijk onzeker etc.
- VI. Vindt "de" omslag eigenlijk tussen 1887-1914 plaats? Romein is er a priori van overtuigd en kan het dan ook "bewijzen": b.v. de burgerij geeft in 1900 blijken van onzekerheid en dat is dan een direct bewijs, zijn er geen blijken van die onzekerheid dan is dit een indirect bewijs, omdat de burgerij zich in eigen blijken van zekerheid voor eigen onzekerheid poogde te verstoppen. Andere bewijsmiddelen: tegensprekende gegevens zijn of hun tijd vooruit of tijd ten achter; 1900 is beurtelings het "teken aan de wand", het duidelijke keerpunt of de alles voleindigende bekroning etc. Voorts vlucht Romein soms in termen als "voorslag", "dubbele omslag" etc. De vraag in hoeverre een omslag van zulk een omvang en doorwerking niet uiteen zou kunnen vallen in een reeks van verschillende omslagen op velerlei levensgebied over een veel langere periode kan niet worden gesteld door de opzet van de studie.

- VII. Wat veroorzaakte die omslag omstreeks 1900? Romein ziet als prima causa de wending van hoogkapitalisme naar laatkapitalisme en socialisme — al zegt hij nergens duidelijk wat er eigenlijk na 1900 volgens hem te wachten staat (uitgezonderd enkele prijzende verwijzingen naar Rusland). Beschrijving van de sociaal-economische "onderbouw", essentieel om deze primaire causaliteit te bewijzen is echter gebrekkig en summier. Met kernhoofdstuk XV ("De gewezenen en de gemaskerden") waarin de burgerij sociaal wordt bepaald blijft een tastende psychologische beschrijving van "onzekerheid", biedt weinig over de grote verandering bij de nieuwe middenstand e.d. Romein heeft in wezen het ontstaan van de "kapitalistische" welvaartsstaat (1929–1960) nooit kunnen zien en bepaald niet als oplossing willen waarderen.
- VIII. Is het Romein gelukt met zijn "integrale" geschiedschrijving? Als doorsnede (een breukvlak door de auteur zelf veroorzaakt) vaak zeer geslaagd, omdat talloze verbindingen tussen vele uitingen op sterk variërende levensgebieden gelegd kunnen worden. Maar het zijn toch stromingen, gevoelens, stemmingen die ofschoon door vele levensgebieden heen zich manifesterend, naast elkaar blijven staan en langs elkaar heen kunnen gaan. Is "integraal" eigenlijk wel gewenst? Is dit de oplossing voor het gevaar van specialisme (vak-idiotie)? Idee van beeldend panorama bij Romein een soort jeugdverlangen naar het eenvoudige en heldere beeld, dat door verwetenschappelijking werd "vergruisd", ondanks Marx en ondanks Huizinga.

SYLLABUS BIJ DE INLEIDING OVER HISTORISCHE DEMOGRAFIE
Drs. A.M. van der Woude

A. ALGEMEEN

Demografie, inleiding en handboek

Enige elementaire kennis van demografische begrippen en technieken is onmisbaar voor degene, die zich wil oriënteren of bekwalen op het terrein van de historische demografie. Deze kennis is op te doen aan de hand van bv.:

1. *H. Rijken van Olst*, Inleiding tot de sociale statistiek, 2 dln., Assen 1952–1959. (Speciaal deel I, waarin hoofdstuk 2 een inleiding tot de statistische techniek en methode geeft, en hoofdstuk 3 de bevolkingsstatistiek behandelt). Veel uitvoeriger is:
2. *G. Mackenroth*, Bevölkerungslehre: Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1953.

Historische Demografie

Het standaardwerk, dat een vrijwel volledig overzicht geeft van het historisch-demografische onderzoek van de Europese steden tot omstreeks 1950 is:

3. *R. Mols*, Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIII siècle, 3 dln., Gembloux 1954–1956. Het eerste deel behandelt de problemen en de methodiek en de bronnenkritiek. Deel II geeft een overzicht van de resultaten van het onderzoek tot omstreeks 1950. Deel III bevat een zeer uitvoerige bibliografie en tabellarische overzichten van historisch-demografische gegevens.

Als korte inleiding op de doelstellingen, problemen en enige resultaten van de historische demografie is zeer aan te bevelen:

4. *H.K. Roessingh*, Historisch-demografisch onderzoek; problemen en mogelijkheden. Publikatie no. 5 van de Vereniging voor Demografie, 's-Gravenhage 1959. (Deze publikatie heeft een bibliografische bijlage).

Gezinsreconstructie

Voornamelijk na 1955 heeft zich de techniek van de gezinsreconstructie ontwikkeld. Deze techniek wordt uiteengezet in:

5. *M. Fleury en L. Henry*, Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Parijs 1965.
6. *E.A. Wrigley*, Family reconstitution, in: An introduction to English historical demography (Wrigley, editor), blz. 96-159. Londen 1966.

Het eerste resultaat van de toepassing van de gezinsreconstructietechniek is neergelegd in de belangrijke studie over Crulai:

7. *E. Gauthier en L. Henry*, La population de Crulai, paroisse normande. Parijs 1958. Een bespreking van de resultaten en betekenis van het gezinsreconstructie-onderzoek van de laatste tien jaar is te vinden in het zeer leesbare en heldere artikel van:

8. *E. Le Roy Ladurie*, Van Waterloo tot Colyton. In Spiegel Historiae, juni 1967. Verwant aan de techniek van de gezinsreconstructie is het historisch-demografisch

onderzoek langs genealogische lijn. Fraaie voorbeelden van statistische verwerking van genealogische gegevens zijn:

9. *T.H. Hollingsworth*, The demography of the British peerage. Supplement to 'Population Studies', Volume XVIII (1965), no. 2.
10. *L. Henry*, Anciennes familles genevoises. Etude démographique, 16e-20e siècles. Parijs 1956.

De gezinsreconstructie en het genealogisch historisch-demografische onderzoek hebben sterke argumenten naar voren gebracht voor de stelling, dat reeds in de 17e en 18e eeuw op sommige plaatsen of bij bepaalde sociale groepen aan bewuste gezinsplanning gedaan werd. Om dit vraagstuk ook kwalitatief te belichten werd daarvoor materiaal bijeengebracht in:

11. La prévention des naissances dans la famille. Ses origines dans les temps modernes, door *Hélène Bergues* en anderen. Parijs 1960.

Degene, die zich breed wil oriënteren over de verschillende, zeer uiteenlopende terreinen van de historische demografie, kan daarvoor bijzonder goed terecht in:

12. *Population in History*, Essays in historical demography (D.V. Glass en D.E.C. Eversley, editors). Londen 1965.

Dit boek bevat 27 opstellen van verschillende auteurs over uiteenlopende onderwerpen. Het zijn ten dele reeds eerder gedrukte en bijgewerkte, ten dele speciaal voor deze bundel geschreven en streng geselecteerde artikelen. De kwaliteit is zonder uitzondering zeer hoog.

De historisch demografische problemen worden dikwijls in een geografisch kader (nationaal, regionaal, lokaal) aan de orde gesteld. Enkele grote Franse regionale studies, waarin de demografische problematiek een centrale plaats inneemt, zijn:

13. *P. Goubert*, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. 2 dln. Parijs 1960.
14. *R. Baehrel*, Une Croissance: La Basse-Provence Rurale (fin du 16e siècle-1789). 2 dln. Parijs 1961.
15. *P. Villar*, La Catalogne dans l'Espagne Moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales. 3 dln. Parijs 1962.
16. *E. Le Roy Ladurie*, Les Paysans de Languedoc. 2 dln. Parijs 1966.

Iets anders van opzet, maar toch verwant met deze Franse regionale monografieën is:

17. *B.H. Slicher van Bath*, Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.

Een voortreffelijk voorbeeld van de wijze, waarop de bevolkingsstructuur in een stadsgeschiedenis ingebouwd kan worden is

18. *W. Köllmann*, Sozialgeschichte der Stadt Barmen im 19. Jahrhundert. Tübingen, 1960.

B. NEDERLAND

Bibliografie

Wegwijs in de voor Nederland bestaande literatuur op historisch-demografisch gebied maakt:

19. *B.H. Slicher van Bath*, Voorlopige systematische bibliografie van de Nederlandse demografische geschiedenis (in stencil, maar aanwezig op o.a. alle rijksarchieven en universiteitsbibliotheken). Wageningen, 1962.

Deze — nog onvolledige — bibliografie vermeldt 1.095 titels. Men late zich door deze

veelheid niet imponeren. Veel is van zeer lage kwaliteit. Juist voor lokaal onderzoek kan men echter dikwijls ook uit de minder belangrijke literatuur belangrijke gegevens putten.

Gedrukte statistieken uit de 19e en 20e eeuw

Een zeer goed, maar weinig bekend overzicht van de 19e eeuwse landelijke statistieken is te vinden in:

20. *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*. Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks XIV. 's-Gravenhage 1902.

Een zeer recente wegwijzer in de vele statistische publikaties, ook over de bevolking, is:

21. *A.C. de Vooys en J.M.G. Kleinpenning*, Bronnen voor het regionale onderzoek in Nederland. Groningen 1963.

Het aantal inwoners per gemeente volgens de tellingen van 1795, 1815, 1840, 1869, 1899 en 1930 vindt men in:

22. *J.C. Ramaer*, Het Koninkrijk der Nederlanden, 1815–1931. (tekstgedeelte bij de 'Geschiedkundige Atlas van Nederland' blz. 231-272). 's-Gravenhage 1931.

Het aantal communicanten per katholieke statie tot 1805 en de uitkomsten van de godsdienststellingen van 1809, 1829 en 1849 werden gepubliceerd door:

23. *J.A. de Kok*, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Assen 1964.

Gedrukte bronnen Holland vóór 1795.

De eerste volkstelling voor geheel Nederland werd in 1795 gehouden (zie no. 21). De oudste volkstelling in Holland is van 1622. Naast volkstellingen zijn voor de reconstructie van het aantal inwoners in een plaats ook van belang de opgaven van het aantal huizen en/of haardsteden, opgaven van het aantal communicanten (zie no. 23) en van het aantal weerbare mannen. Voor de omrekening van deze opgaven tot aantallen inwoners zij verwezen naar de studies hierover, en wel speciaal naar het handboek van Mols (no. 3). Daarnaast bestaan er ook nog tellingen, die door tijdgenoten georganiseerd werden en waarvan de resultaten soms gepubliceerd zijn. Het belangrijkste is in dit opzicht de 18e eeuwse rekenkundige en demograaf Nicolaas Struyck, die in zijn werken veel cijfers over de bevolking in de dorpen van Kennemerland en Westfriesland gepubliceerd heeft. Het hierbedoelde cijfermateriaal vindt men voornamelijk in:

24. *R. Fruin* (uitgever), Enquete ende informatie upt stuck van de reductie ende informatie van den schiltaelen... van Hollant ende Vrieslant, 1494. (Leiden 1876 (opgaven van haardsteden in 1477 en 1494).
25. *R. Fruin* (uitgever), Informatie op den staet, faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daarna te reguleren de nyeuwe schiltale gedaen in den jaere MDXIV. Leiden 1866 (opgave van aantal communicanten en haardsteden in 1514).
26. *J.G. van Dillen*, Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling, Economisch-Historisch Jaarboek 21 (1940), blz. 167-189.
27. *N. Struyck*, Vervolg van de beschrijving der Staartsterren en nadere ontdekkingen omtrent den staat van 't menselijk geslacht, enz.... Amsterdam 1753.
28. *A.M. van der Woude*, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, A.A.G. Bijdragen 8 (1962) blz. 35-67.

Een voorbeeld van de vele tellingen, die soms bestaan en waaruit direct of indirect iets over het aantal inwoners van een dorp is af te leiden, geeft Slicher van Bath voor het dorp Stegen bij Ommen in Overijssel:

29. *B.H. Slicher van Bath*, Voorbeeld van verschillende bronnen van belang voor de historische demografie, A.A.G. Bijdragen 11 (1964), blz. 191-209.

Studies over de historische demografie in Nederland

De beoefening van de historische demografie is in Nederland minder verbreid en gevorderd dan in landen als Frankrijk, Engeland, België, Italië en Zweden. Een aantal oorzaken daarvan en de stand van zaken worden besproken door:

30. *B.H. Slicher van Bath*, Report on the study of historical demography in the Netherlands, A.A.G. Bijdragen 11 (1964), blz. 182-190.

Het eerste overzicht van de demografische ontwikkeling in Nederland sinds 1500 biedt:

31. *J.A. Faber, H.K. Roessingh, B.H. Slicher van Bath, A.M. van der Woude en H.J. van Xanten*, Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey, A.A.G. Bijdragen 12 (1965), blz. 47-113.

Voor de ontwikkeling na 1850 is van groot belang de studie van:

32. *E.W. Hofstee*, De groei van de Nederlandse bevolking, in: *Drift en Koers*, 1962, blz. 13-84.

Een voortreffelijk voorbeeld van regionaal historisch-demografisch onderzoek op basis van tellingen van de gehele of een deel (bv. de personen ouder dan 17 jaar) van de bevolking van tellingen van haardsteden, huizen, taxabele personen, gezinshoofden, enz. is:

33. *H.K. Roessingh*, Het Veluwe inwonertal, 1526-1947, A.A.G. Bijdragen 11 (1964), blz. 79-150.

In het buitenland zijn de doop-, trouw- en begraafregisters de belangrijkste bron voor het historisch-demografisch onderzoek. In Nederland is dit (nog) niet het geval. De redenen daarvoor zijn o.a. de confessionele pluriformiteit, die sinds het ontstaan van deze registers in het grootste gedeelte van Nederland bestaan heeft; de kwaliteit van de registers; het ontbreken van veel registers en dergelijke meer (hierover no. 30). Het is echter duidelijk, dat speciaal voor lokaal onderzoek deze registers desondanks meestal de belangrijkste bron zullen zijn. De spaarzame studies, die op grond van dit materiaal tot nog toe verricht zijn hebben wel duidelijk gemaakt, dat de volledigheid en de kwaliteit van deze bronnen zowel regionaal als lokaal sterk uiteen kunnen lopen. Zo lijken de registers in Holland bv. beter te gebruiken dan die in Overijssel en op de Veluwe. Maar ook in Holland zijn de verschillen van dorp tot dorp zeer groot. Aan het gebruik van dit materiaal zijn in ieder geval veel moeilijkheden van zowel institutionele als demografische aard verbonden. Het meest uitvoerig over deze moeilijkheden — voor zover thans onderkend — zijn:

34. *G.J. Mentink en A.M. van der Woude*, De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw. Een methodisch en analyserend onderzoek van de retroacta van de burgerlijke stand van Rotterdam en Cool. Uitgave van het gemeentearchief Rotterdam, 1965.

Een goed voorbeeld van wat door de bewerking van deze retroacta van de burgerlijke stand over het demografische verleden van sommige dorpen bekend kan worden is nog:

35. *R.A.D. Renting*, Onderzoek naar de bevolkingsstructuur binnen het ambacht Hillegersberg, Rotterdams Jaarboekje 1957, blz. 217-243.

Tot slot van deze paragraaf wijs ik nog op een vijftal studies, waarmee men zijn voordeel kan doen, wanneer men zich op het terrein van het historisch demografisch onderzoek van Nederland wil oriënteren:

36. *R. Mols*, Beschouwingen over de bevolkingsgeschiedenis in de Nederlanden, Tijdschrift voor Geschiedenis 66 (1953), blz. 201-219.

37. L. van Nierop, *De aanvang der Nederlandse demografie, Economisch-Historisch Jaarboek* 5 (1919), blz. 192-208.
38. A.C. de Vooy, De bevolkingsverspreiding op het Hollandse platteland in 1622 en 1795, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 70 (1953), blz. 316-330.
39. A.C. de Vooy, De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 68 (1951), blz. 233-271.
40. M. Morineau, *Démographie ancienne; monotonie ou variété des comportements?*, *Annales E.S.C.*, 1965, blz. 1185-1197.

C. RANDGEBIEDEN

De demografie — en zeker de historische demografie — leent zich bij uitstek voor interdisciplinaire wetenschapsbeoefening. De vraagstukken van geboorte, dood en huwelijk roepen allerlei problemen op van medische aard, van moraal en religieuze instelling, van welvaart en armoede, van voeding, volksgezondheid, huisvesting, enz. Het is niet doenlijk alle facetten de revue te laten passeren, maar het is wel nuttig op enkele te wijzen.

Het ligt voor de hand, dat de geneeskunde, en speciaal de sociale geneeskunde, raakvlakken heeft met de demografie. Vooral de bestudering van epidemische sterften is voor de historische demografie van groot belang. Dit terrein is in het algemeen in alle landen nog onderontwikkeld. Alleen voor Engeland bestaat er een standaardwerk:

41. Ch. Creighton, *A history of epidemics in Britain*. 2 dln. Heruitgave, London 1965 (eerste uitgave 1894).

De auteur ervan is met dit werk zijn tijd zeker driekwart eeuw vooruit geweest en behoort tot de grootste geesten van de 19e eeuw. Eerst de laatste tijd begint men de waarde van zijn werk te beseffen.

Een belangrijke studie over de vroeger zo gevreesde pest en alles wat daar biologisch en medisch mee samenhangt is:

42. L.F. Hirst, *The conquest of plague; a study of the evolution of epidemiology*, Oxford 1953.

De beste case-study over het uitbreken en het verloop van pestepidemieën is het briljante boek van:

43. E. Woehlken, *Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahrhundert*. Hannover 1954.
- Over de pestziekte in Nederland handelt:

44. J.G. Dijkstra, *Een epidemiologische beschouwing van de Nederlandse pest epidemieën der 17e eeuw*. Dissertatie Amsterdam 1921.

Een overzicht van de sterfte aan besmettelijke ziekten in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw in:

45. R.H. Saltet, De sterfte aan besmettelijke ziekten in Nederland en in Amsterdam van 1866-1905, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1909, I, blz. 834 e.v.

Voor de kennis van sociaal-medische literatuur in het verleden verwijs ik naar:

46. A.C. de Vooy, De opkomst van de medische geografie in Nederland, *Geografisch Tijdschrift*, 4 (1951), blz. 1-8.

De meest epidemische ziekte van de 19e eeuw, die ook in Nederland bij herhaling geheerst heeft, en bovendien een uitgesproken klassekarakter had, was de cholera. Daarover in:

47. *Le Cholera: la première épidémie du 19e siècle*. Onder redactie van L. Chevallier. La Roche-sur-Yon, 1958.

48. *R.E. McGrew*, *Russia and the Cholera, 1823-1832*. Madison-Milwaukee, 1965.

In Nederland nog in het geheel onbestudeerd is het vraagstuk van de opkomst van, verbreiding van en weerstanden tegen de inoculatie en vaccinatie. Dat hierbij dikwijls dwang toegepast werd (bv. via de armenzorg) lijkt zeker, maar hier dient nog alles uitgezocht. Onlangs verscheen hierover een zeer interessant Engels artikel:

49. *P.E. Razzel*, *Population change in eighteenth-century England, a reinterpretation*. In: *Economic History Review*, 1965, blz. 312-332.

Zeer instructieve lectuur is het boek van:

50. *J.A. Verdoorn*, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling*. Aulaboek 199, Utrecht 1965.

De auteur stelt daarin de vraag aan de orde naar de oorzaak van de dalende sterfte in Amsterdam (en in Nederland als zodanig) in de tachtiger jaren van de vorige eeuw: een daling, waarvoor geen medische verklaringen aan te voeren zouden zijn. De schrijver zoekt de verklaringen in veranderingen in het gebruik maken van de reeds langer bestaande gezondheidszorg. Hij maakt de veranderende sterfte daarmee tot een sociaal probleem en sluit zich aan bij de theorieën door Hofstee geponeerd in no. 32.

Van sterfte en vatbaarheid van ziekten naar voeding is slechts een kleine stap. Over dit onderwerp o.a.:

51. *H. van der Wee*, *Voeding en dieet in het ancien régime*, *Spiegel Historiael*, nov. 1966, blz. 94-101.

52. *L. Burema*, *De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de 20e eeuw*. Assen 1953.

53. *A.M. van der Woude*, *De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de 18e eeuw*, *A.A.G. Bijdragen* 9 (1963), blz. 127-153.

Verspreid in de studies van de historische demografen vindt men de laatste tijd steeds meer aandacht voor het niveau van intellectuele ontwikkeling van de bevolking en met name het vraagstuk van het analphabetisme. Hierover:

54. *R.K. Webb*, *Working-class readers in early victorian England*, *English Historical Review*, 1950, blz. 333-351.

55. *M. Fleury en P. Valmary*, *Les progrès de l'instruction élémentaire de Louis XIV à Napoléon III*, *Population* 1957, blz. 71-92.

Het beste overzicht over de literatuur rond de Zwarte Dood geeft

56. *E. Carpentier*, *Autour de la peste noire: Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle*. In: *Annales E.S.C.*, 1962, blz. 1062-1092.

De mogelijke samenhang tussen wijzigingen in het klimaat en in de bevolkingsstructuur is onlangs nog weer eens met veel nadruk geponeerd door:

57. *P. Chaunu*, *A partir du Languedoc. De la peste noire à Malthus*. In: *Revue Historique*, 1967, blz. 359-380.

Over de betekenis van de historische demografie voor de godsdienstgeschiedenis leze men:

58. *P. Chaunu*, *Une histoire religieuse sérielle*. In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1965, blz. 5-34.

59. *L. Pérouas*, *Le diocèse de la Rochelle de 1648 à 1724*. Parijs 1964.
(ook de no. 16 en 23 hebben in dit verband betekenis).

De demografische situatie van een subgroep lijkt niet zonder betekenis te zijn voor de interpretatie van het verschijnsel van de troubadours en minnesänger literatuur:

60. *H. Moller*, The social causation of the courtly love complex. In: *Comparative Studies in Society and History*, 1958, blz. 137-163.

Van samenhang tussen sociale geschiedenis en historische demografie worden enige voorbeelden besproken in:

61. *P. Goubert*, Histoire sociale et démographie. In: *L'Histoire sociale. Sources et Méthodes*. Parijs 1967, blz. 223-237.

Een statistische analyse van het voorechtelijke sexuele verkeer in Engeland is te vinden in:

62. *P.E.H. Hair*, Bridal pregnancy in rural England in earlier centuries. In: *Population Studies*, 1966, blz. 233-243.

Men benadrukt de laatste tijd ook het belang van het historisch-demografische onderzoek voor de sociaal-politieke en militaire geschiedenis:

63. *M. Reinhard*, Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire. Parijs 1962.
64. *M. Bouloiseau*, e.a., Contributions à l'histoire démographique de la révolution française. Parijs 1962.
65. *A. Corvisier*, L'Armée française de la fin du 18e siècle au ministère de Choiseul: le soldat. Parijs 1964. 2 dln.

Ook voor bv. sociale aspecten van het nationaliteitsvraagstuk is historisch-demografisch onderzoek relevant. Zie:

66. *J. Havránek*, Social classes, Nationality Ratios and Demographic Trends in Prague 1880-1900. In: *Historica XIII*, Praag 1966, blz. 171-208.

Inspirerend voor de behandeling van demografische vraagstukken in een mondiaal kader is:

67. *F. Braudel*, Civilisation Matérielle et Capitalisme (15e-18e siècle). serie Destins du Monde. Deel I. Parijs 1967. (deel II moet nog verschijnen).
68. *M. Meiss*, Painting in Florence and Siena after the Black Death. Princeton, N.J. 1951. 195 blz. + 169 afbeeldingen.

Uitgaande van een definitie van Historische Demografie werd geprobeerd een inzicht te geven in de uitgebreidheid van de problematiek. De historische demografie is zelfs geen probleem, maar een vakdiscipline. Een zelfs maar bij benadering volledige behandeling van de thematiek die aan de orde is, is bij voorbaat uitgesloten in het licht van de aard van deze discipline. Zij wordt nl. gekenmerkt door een — in principe — onbegrensde naar 1. tijd, 2. ruimte en 3. onderwerp. De harde kern van dit vak wordt gevormd door de vragen naar de getalsmatige ontwikkeling van de bevolking; vragen, die terug te brengen zijn tot vragen over geboorte, sterfte, huwelijk en migratie. De interpretatie van de waargenomen verschijnselen voert echter tot zeer vele facetten van de samenleving. Dit werd gedemonstreerd aan de hand van een beschouwing van de factoren, die een rol kunnen spelen bij het optreden van wijzigingen in de sterfte.

Het karakter van de hedendaagse beoefening van de historische demografie werd besproken aan de hand van een tekst van Voltaire. Zeven karakteristieke punten kwamen daarbij naar voren:

1. verband met de economische geschiedenis,
2. verband met de sociale geschiedenis,
3. verband met de cultuurgeschiedenis,
4. verband met de sociale (en sommige B) wetenschappen,
5. de belangrijke inbreng van de franse geleerden aan de ontwikkeling van deze vakdiscipline na 1945;
dit werd verklaard door het feit dat de demografische probleemstellingen zeer goed passen bij de twee hoofdkenmerken van het hedendaagse franse historische onderzoek,
6. de mens in de groep als het centrale thema voor historisch onderzoek,
7. het synthetisch karakter van het moderne historische onderzoek.

Vervolgens werd een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de historische demografie sinds de 17e eeuw. De bijdragen blijken tot op de dag van vandaag van twee kanten te komen: van de demografen en van de historici. Bij de historici is de belangstelling vooral na 1945 snel toegenomen. Een keerpunt vormde het 9e internationale historische congres te Parijs van 1950. Sindsdien heeft de demografische geschiedenis zich nauw verbonden met de prijsgeschiedenis en een belangrijke bijdrage geleverd in het bloot leggen van de seculaire trend, welke de Europese samenleving tussen 1100 en 1800 afwisselend door perioden van expansie en contractie gevoerd heeft.

Grote resultaten werden ook geboekt bij het onderzoek van de korte demografische crisis: *crise démographique de type ancien*.

De betekenis van de nieuwste technische ontwikkeling op dit gebied (de techniek van de gezinsreconstructie) werd uiteengezet.

Tot slot werd een kort overzicht gegeven van de ontwikkeling van het institutionele kader van deze discipline in de laatste 10 jaar: verenigingen, tijdschriften, instituten, congressen, internationale organisatie.

Aan de deelnemers werd een beredeneerde syllabus met 68 titels van literatuur uitgereikt (gaat hierbij).

Tijdens de avondlezing werden aan de hand van een aantal geprojecteerde grafische voorstellingen enige concrete resultaten van recente onderzoekingen toegelicht.

DE ACTUALITEIT VAN DE ROMANTIEK IN DE HUIDIGE BEELDENDEN KUNST

Prof.Dr. H.L.C. Jaffé

Bij de behandeling van het onderwerp is uitgegaan van een analyse der kenmerken van romantische schilderijen uit het tijdperk tussen 1815 en 1850, en wel aan de hand van voorbeelden van Th. Géricault, E. Delacroix en J.W.M. Turner. Daarbij blijkt, dat alle karakteristieke eigenaardigheden van deze periode doelen op een zo duidelijk mogelijke uitdrukking van de beweging; in dit verband komen drie vernieuwingen van de romantische kunst ter sprake: 1) een nieuwe vormgeving van de ruimte, 2) een integratie van de factor tijd, 3) een nieuwe opvatting van het wezen van het kunstwerk.

Deze categorieën werden getoetst aan de voorbeelden: de nieuwe vormgeving van de ruimte bleek uit het overheersende gebruik van een diagonale compositie, die niet alleen diagonaal in het vlak verloopt, maar ook het oog diep in de ruimte leidt (Géricault, het vlot van de Medusa); de nieuwe benadering van de factor tijd is af te lezen aan het handschrift van de kunstenaar, dat nu zichtbaar wordt, en waarin de snelheid van het neerschrijven een uitdrukking vindt (Delacroix, zelfportret, in tegenstelling tot het zelfportret van Ingres); de nieuwe opvatting van het kunstwerk treedt vooral naar voren in de vrije improvisatie (Turner, berglandschap, aquarel), waarin een stemming wordt opgeroepen met schilderkunstige middelen, zonder dat de compositie van het werk bij voorbaat is vastgelegd.

Deze kenmerken zijn in de hedendaagse kunst eveneens te vinden, al vormt dan het feit van de abstractie een duidelijk afwijkend patroon. Maar bij de kenmerken der romantische kunst uit de XIXe eeuw gaat het immers om uiterlijke eigenschappen der vormen, die bedoeld zijn om innerlijke eigenschappen over te brengen: de beweging is uitdrukking van een innerlijke bewogenheid. Een overeenkomst der uiterlijke kenmerken zou op een paralleliteit van innerlijke gegevens kunnen wijzen. De overeenkomst van formele eigenschappen is duidelijk te constateren: de diagonale compositie en de daardoor geschapen ruimtelijkheid (voorbeeld: A. Jorn, Sted. Van Abbe-Museum); de geladenheid van het schrift (K. Appel, de ruiter, Sted. Van Abbe-Museum) en de improvisatie op het boek zelf (Sam Francis, Sted. Museum, Amsterdam). Van het laatste kenmerk mag worden uitgegaan om een overeenkomst te constateren tussen de hedendaagse opvatting van het kunstwerk (K. Appel: ik rotsooi maar wat aan) en die van de romantische periode uit de XIXe eeuw (het impromptu van Chopin, etc.). In beide gevallen laat de kunstenaar zich dragen door zijn temperament en door de inspiratie — het werk ontstaat niet volgens een bij voorbaat vastgesteld plan, het wordt niet uitgevoerd met "voorbedachte rade". De improvisatie, de eruptieve creativiteit is kenmerkend voor de romantische generatie van de vroege XIXe eeuw, evenzeer als voor de generatie, geboren omstreeks 1920.

De overeenkomst van uiterlijke kenmerken is te adstrueren door een paralleliteit van een historische situatie: de huidige generatie van kunstenaars was, evenals haar romantische voorlopers uit de XIXe eeuw, nog niet tot volwaardig kunstenaar gerijpt tijdens een grote, wrede oorlog; zij had haar artistieke krachten moeten opstuwten tot na de oorlog, evenals haar verwachtingen omtrent een betere, lichtere wereld; en toen de oorlog was afgelopen,

werden zij — in plaats van de verwerkelijking te zien van hun verwachtingen — geconfronteerd met een "wederopbouw" (La restauration!) die hen in opstand deed komen tegen de zgn. orde; de Heilige Alliantie was toen het doelwit van het verzet, en de vrijheidssrijd van Griekenland het symbool van het engagement van een jonge generatie (Byron, Delacroix, V.Hugo).

Enkele documenten uit de literatuur der vroege XIXe eeuw (Baudelaire, Victor Hugo, A.de Musset) geven aan de overeenkomst van historische situatie en artistiek resultaat grotere duidelijkheid: vooral een omschrijving door Victor Hugo van zijn werkmethode — dus ook van zijn benadering van een te bereiken resultaat — is zo actueel, dat zij voor een beginselverklaring van de Cobra-groep zou kunnen doorgaan.

Een en ander staft het uitgangspunt van het betoog: dat namelijk een overeenkomst van stijl (d.w.z. taal-)middelen en hun parallel gebruik wijst op een fundamentele overeenkomst van de historische situatie; de kunstgeschiedenis kan aldus helpen, een tijdsbeeld te verhelderen en te actualiseren.

Literatuur

Jaffé, H.L., Actualité du Romantisme. In: *Quadrum*, XI, (1961), p.5.

Baudelaire, Ch., *Curiosités esthétiques* (Salon de 1846 e.a.) éd.Crépet

Praz, M., *The romantic agony*. London, 1960.

Baudelaire, Ch., *l'Art romantique*; éd.Crépet.

Musset, A. de, *La confession d'un enfant du siècle*. 1836.

Musset, A. de, *Lettres de Dupuis et Cotonet*, 1836/7.

Hugo, V., *Oeuvres Complètes, littérature et philosophie mêlées*; sur M. Dorvalle (p. 152).

Hugo, V., *Préface de Cromwell*, éd. Hallier, 1950.

Goed nieuws voor uw boekenlijst!

Nu verkrijgbaar:
de verjongde, zesde druk van

ELSEVIERS HISTORISCHE SCHOOLATLAS
door Drs. S. de Vries

Welsprekender dan welke aanbeveling ook, is het feit dat van ELSEVIERS HISTORISCHE SCHOOLATLAS nu al een zesde druk nodig werd. En in alle bescheidenheid: ELSEVIERS HISTORISCHE SCHOOLATLAS heeft zijn succes ten volle verdiend. Immers: dit is een atlas die de geschiedenis tot leven brengt, dankzij de welgekozen combinatie van kaarten en platen, die tezamen een caleidoscopisch beeld bieden van zowel de politieke, culturele als maatschappelijke aspecten.

In deze vernieuwde, verjongde druk is meer nog dan voorheen de consequentie uit die opzet getrokken. De illustraties (waaronder zeer veel nieuwe) vormen nu ook typografisch een duidelijke twee-eenheid met de kaarten, waardoor de aantrekkelijkheid sterk is verhoogd en het gebruik is vergemakkelijkt.

Bestelt u tijdig uw exemplaren?

formaat 27 x 19 cm, 120 blz, 148 foto's, 56 blz. kaarten in vele kleuren en een uitvoerig register, zesde druk, f 19,75

N.V. UITGEVERSMACHTSMAATSCHAPPIJ
AGON ELSEVIER
Postbus 152
AMSTERDAM

**INSTITUUT VOOR LERARENOPLEIDING
VRIJE LEERGANGEN – VRIJE UNIVERSITEIT
AMSTERDAM**

Aan het Instituut V.L.-V.U. kan in een volledige betrekking worden benoemd een

VAKDIDACTICUS GESCHIEDENIS

van christelijke levensovertuiging.

Van hem wordt verwacht dat hij bereid is in teamverband mede te werken aan de opbouw van een instituutspracticum.

Ervaring bij het voortgezet onderwijs is noodzakelijk.

Salariëring volgens het wetenschappelijk rangenstelsel.

Inlichtingen bij de hoofddocent geschiedenis,
dr. C.A. Rutgers, tel. 020-484925 (instituut) of
020-456997 (huis).

Sollicitatiebrieven aan de directeur, dr. O.Kooi, Marquette 8,
Amsterdam-Buitenveldert.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

RAAD VAN ADVIES

PROF. DR. J. C. BOOGMAN (Univ. Utrecht), PROF. DR. A. E. COHEN (Univ. Leiden), PROF. DR. A. F. MANNING (Univ. Nijmegen); PROF. Dr. A. B. BREEBAART (G.U. Amsterdam), PROF. DR. W. J. WIERINGA (V.U. Amsterdam), PROF. DR. E. H. WATERBOLK (Univ. Groningen), Dr. J. L. P. BRANTS (Coördinerend inspecteur), J.W. FOSSEN (Hfd. inspecteur Ped. Academie).

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. B. DORSMAN, Helena Rietbergstraat 19, Gouda, tel. 01820-16725, *voorzitter*:

DRS. H.W. TIMMER, Cordel Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865, *1e vice-voorzitter*: beleid collegedagen

DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-299, *2e vice-voorzitter*: conferenties
P.W. BROUWER, Fred. van Eedenplaats 61, Capelle a.d. IJssel, tel. 010-335591, *1e secretaris*: interne zaken.

J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*: organisatie en administratie van de collegedagen.

W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a.d. IJssel, tel. 01807-5429, *penningmeester*.

LEDEN VAN DE COMMISSIE MET ZELFSTANDIGE TAKEN

DR. J. SWART, Lindelaan 40, Assen, tel. 05920-14591, portefeuilles.

DRS. R.H. COOLS, Zijdeweg 57, Wassenaar, tel. 01751-8215, publicaties.

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

Alkmaar: Lindenlaan 12, Bergen N.H.
Arnhem: Wildenborglaan 32 VI.
Amsterdam: de Savorning Lohmanlaan 5, Amstelveen.
Den Bosch: Philips de Tweedestr. 51.
Breda: Bavelselaan 224.
Eindhoven: Kruisakker 76.
Goes: Valckeslotlaan 89.
Groningen: Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.
Den Haag: Paulus Potterstr. 26, Lisse.

Haarlem: Liedeweg 81, Haarlemmerliede.
Heerlen: Leenderkapelweg 27, Schaesberg.
Hengelo: Th. de Keyserstraat 276, Enschede.
Leeuwarden: Gerard ter Borchstraat 19.
Maastricht: Passementsmakersdreef 30.
Rotterdam: Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.
Utrecht: J.F.Kennedylaan 131, Woudenberg.
Venlo: Groenstraat 224.
Zutphen: Gerstekamp 12, Warnsveld.
Zwolle: Stevinstraat 9, Kampen.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

L.W.Boogert, voorzitter, Wielengahof 21, Delft, tel. 01730-44029.

A.J.Kaarsemaker, secretaris, Schepenenlaan 210, Middelburg, tel. 01180-3661.

Drs.D.J.Noordam, penningmeester, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 01850-37781.

P.W.Brouwer, Capelle aan de IJssel.

Br.Emilius Gordijn, 's-Gravenhage.

J. Beetsma

historie in fragmenten

Eigentijdse
geschiedenis in
eigentijdse vorm.

In deze nieuwe serie zullen verschijnen:

- 1918
- 1921
- 1923
- 1931
- 1936
- 1938
- Strijd om straten

Vakdocenten kunnen een presentemplaar
aanvragen door een kaartje te sturen naar
Postbus 233 te 's-Hertogenbosch.

 MALMBERG
's-HERTOGENBOSCH

nnen
een
pres
je te
bosch.
centen
agen
us 233
mplaar
naar
n deze
1918
- 1921
- 1923
- 1931

Vak
aan
Po